

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ

Беларуская літаратура
Факультатыўныя заняткі

М. У. ГРЫНЬКО, А. В. РУЦКАЯ

**ПАД ВЕТРАЗЕМ СПАСЦІЖЭННЯ
І ТВОРЧАСЦІ**

10 клас

*Дапаможнік для вучняў
агульнаадукацыйных устаноў
з беларускай і рускай мовамі навучання*

*Рэкамендавана
Навукова-метадычнай установай
«Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь*

Мінск
«Літаратура і Мастацтва»
2010

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.1)
ББК 83.3(4Бел)я721
Г91

Г91 **Грынько, М. У.** Пад ветразем спасціжэння і творчасці : 10-ы кл. : дапам. для вучняў агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / М. У. Грынько, А. В. Руцкая. — Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2010. — 80 с. — (Беларуская літаратура. Факультатыўныя заняткі).
ISBN 978-985-6941-84-2.

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.1)
ББК 83.3(4Бел)я721

Вучэбнае выданне

Беларуская літаратура
Факультатыўныя заняткі

ГРЫНЬКО Мікалай Уладзіміравіч
РУЦКАЯ Алена Вітальеўна

ПАД ВЕТРАЗЕМ СПАСЦІЖЭННЯ І ТВОРЧАСЦІ

10 клас

*Дапаможнік для вучняў
агульнаадукацыйных устаноў
з беларускай і рускай мовамі навучання*

Рэдактар *А. А. Карп*
Камп'ютарная вёрстка *А. М. Макаранка*
Мастацкі рэдактар *В. П. Калінін*
Стыльрэдактар *А. А. Карп*

Падпісана ў друк 29.10.2010. Фармац 60×84¹/₁₆. Папера афсетная.
Гарнітура Times New Roman. Афсетны друк.
Ум. друк. арк. 4,65. Ул.-выд. арк. 3,37. Тыраж 2800 экз. Заказ 3030.

Рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова «Літаратура і Мастацтва».
ЛІ 02330/0494044 ад 03.02.2009.
Вул. Захарава, 19, 220034, г. Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Друкарня “Перамога”».
ЛП 02330/0494182 ад 03.04.2009.
Вул. Таўлая, 11, 222310, г. Маладзечна, Рэспубліка Беларусь.

ISBN 978-985-6941-84-2

© Нацыянальны інстытут
адукацыі, 2010
© Афармленне. РВУ «Літаратура
і Мастацтва», 2010

ДАРАГІЯ ДЗЕСЯЦІКЛАСНІКІ!

Новы змест адукацыі скіраваны на рэалізацыю камуніка-тыўнасці навучання, у сувязі з чым актыўна ўводзіцца паняцце «жанры», прадугледжваецца выпрацоўка навыкаў скла-дання і напісання тэкстаў рознай жанравай прыналежнасці. З многімі з іх вы ўжо пазнаёміліся ў папярэдніх класах.

Пра што ж вы даведаецеся, чаму навучыцеся, наведваючы заняткі гэтага факультатыва і карыстаючыся гэтым дапамож-нікам?

Па-першае, дадзеныя матэрыялы дапамогуць вам паўта-рыць і сістэматызаваць свае веды пра тэкст. Пазнаёмяць вас з прэцэдэнтным тэкстам, навучаць яго выкарыстоўваць.

Па-другое, вы пазнаёміцеся з такім папулярным на сённяш-ні дзень жанрам, як эсэ. Гэта дапаможа вам развіць разумовыя здольнасці, выпрацаваць жыццёва важнае ўменне спасцігаць сутнасць з'яў, выказаць і адстойваць сваю пазіцыю, свае пог-ляды, арыгінальна будаваць свае адказы на ўроках.

Па-трэцяе, паглыбленае знаёмства з водгукамі і рэцэнзі-ямі дапаможа развіць вам навыкі працы па аналізу тэкстаў, навыкі аналітычнага і творчага мыслення. Паколькі тэксты для назіранняў і аналізу ў пераважнай большасці адносяцца да матэрыялаў, якія вывучаюцца ў 10 класе, то гэта дазволіць вам пашырыць свой круггляд.

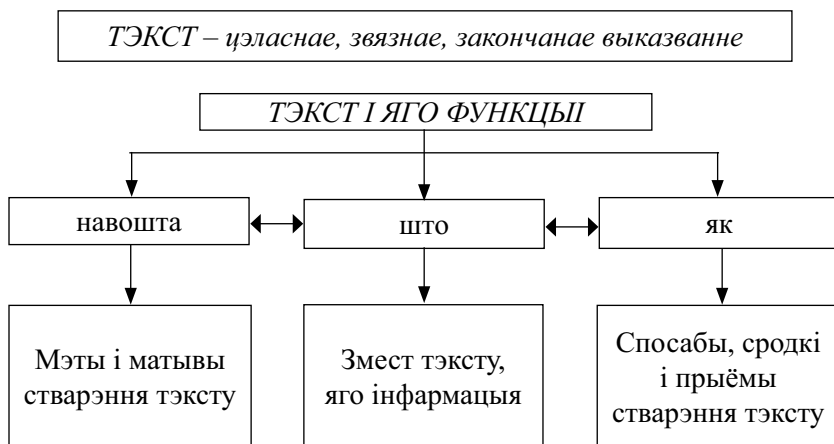
Мы спадзяёмся, што веды і ўменні, якія вы набудзеце, да-памогуць вам выпрацаваць камунікатыўнасць. А гэта, як вы разумееце, вельмі важна ў жыцці. Жадаем поспехаў!

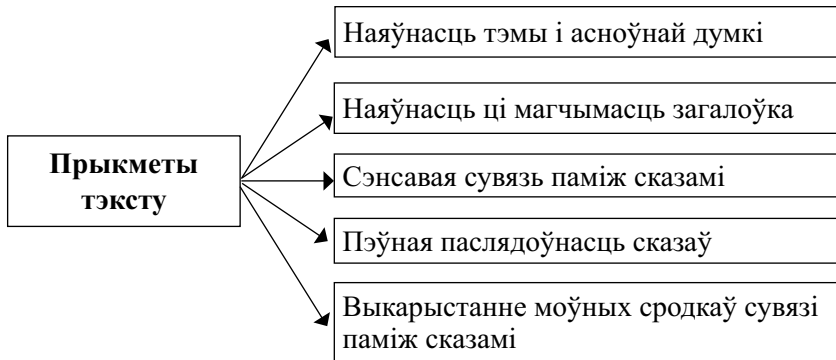
Аўтары

ТЭКСТ І ЯГО АСАБЛІВАСЦІ

Падлічана, што чалавек за сваё жыццё выкарыстоўвае каля 800 жанравых тэкстаў у сваёй маўленчай практыцы. Такім чынам, навучанне розным жанрам як відам творчага афармлення мовы з'яўляецца практычна неабходным. Да таго ж, у працэсе самога навучання вы набудзеце вопыт працы з тэкстам. У гэты вопыт уваходзіць і праца над зместам, аналіз і пабудова ўласнага тэксту.

Для стварэння тэксту неабходна дакладна ўяўляць яго асаблівасці і функцыі. З гэтым матэрыялам вы ўжо знаёміліся на ўроках беларускай мовы і літаратуры ў папярэдніх класах. Пададзеныя ніжэй табліцы і апоры дапамогуць вам узнавіць раней засвоены матэрыял.

Заданні.

1. Пракаменціруйце дадзеныя схемы.
2. Праілюструйце іх адпаведнымі прыкладамі.

I. МАСТАЦКІ ТЭКСТ

Мастацкі тэкст — гэта мастацка-вобразнае адлюстраванне свету (аб’ектыўныя факты — асобасныя эстэтычныя адносіны, ацэнкі аўтара)

Мастацкі тэкст

- заўсёды індывідуальнасць;
- вобразнае разуменне свету;
- увага да ўнутранага свету чалавека ў часе і прасторы;

- асаблівым чынам арганізаваная мова;
- наяўнасць сімвалаў, калі на прамое значэнне слова як бы нарашчваюцца дадатковы і падтэкставы сэнс;
- шырокі культурны кантэкст.

Заданне.

1. Пракаменціруйце кожны з пунктаў. Пастарайцеся падмацаваць свае разважанні прыкладамі з літаратурных твораў.

ТЫПЫ МАЎЛЕННЯ	
Апісанне	Адлюстроўвае цэлы шэраг прымет, з’яў, стану прадметаў, падзей або дзеянняў. Яно бывае статычным і дынамічным.
Апавяданне	Служыць для выражэння часавай, храналагічнай паслядоўнасці дзеянняў або з’яў, адлюстроўвае сувязь паміж падзеямі.
Разважанне	Прызначана для тлумачэння пэўнай з’явы, паняцця, падзеі, для доказу або абвяржэння пэўнай думкі.

Заданні.

1. Прачытайце змешчаныя ніжэй матэрыялы.
2. Паразважайце аб ролі тыпаў маўлення ў мастацкіх тэкстах.

Мастацкае апісанне

Выдатныя мастацкія апісанні знаходзім у творах многіх беларускіх празаікаў. Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу ўменне майстроў слова знайсці ў апісанні трапную, канкрэтную дэталю, якая акцэнтуюцца, кантрастна вылучаецца ў кантэк-

сце. Наглядныя, зрокавыя, выразныя апісанні, прыклады знаходзім мы ў Якуба Коласа, Янкі Брыля, Івана Мележа, Уладзіміра Караткевіча і інш.

Сапраўды, даць вобразную канкрэтызацыю пры дапамозе некалькіх звычайных, скупых, але выразных слоўных мазкоў, якія б актывізавалі вобразныя асацыяцыі чытача і стваралі ў яго пэўны настрой, — патрэбна вялікае майстэрства. Такім майстрам трапнай, лаканічнай дэталі быў Кузьма Чорны, на што звярталі ўвагу многія даследчыкі. Вось як, напрыклад, малое пісьменнік ранні пачатак восені ў адным з апошніх твораў — рамане «Пошукі будучыні»:

Часамі днём позняга лета пачынае хмурнець дзень, і гэта не збіраецца на дождж, а незаўважна падплылі павевы восені. Лёгкая плынь ветру зноў заціхне, і дзень зноў зіхаціць сонцам, але ўжо застаецца пячаць летняга адцвітання. У поўнай сіле сваёй цвітуць летнія кветкі, і трава адрастае пасля касы, а сэрца чуе, што не так ужо гудзе пчала над жоўтым малачайнікам, і вада ў рэчцы плыве, здаецца, цішэй. Яшчэ ў пачатку ліпеня бывае зжаўцее адзін-адзінюткі лісток на бярозе, і так ён сярод пышняй зеляніны трымаецца доўга. А ў гэты дзень ён адарвецца і кружыцца ў паветры, пакуль ляжа ў траву. К вечару пакідае звінець неабдымная шырыня летняга дня і кладзецца цішыня на зямлю. Жоўты лісток з бярозы ляжыць у траве і відзён здалёку, і без яго, здаецца, не пахнуў бы так чабор, не такі прывабны здаваўся б верас і не было б такога вялікага шчасця ў душы бачыць траву і дрэвы, сіратлівы куст шышыны і вяршаліну высокай хвой, на якой ціха ляжыць праменне блізкага да захаду сонца.

Асаблівы каларыт набываюць апісанні, у якіх пейзаж або месца дзеяння апісваецца пісьменнікам з пункту гледжання персанажа, як бы бачацца яго вачыма. Так, у аповесці М. Гарэцкага «Ціхая плынь» амаль усе пейзажныя малюнкi падаюцца як «Млявыя сненні» — успаміны героя аповесці хлопчыка Хомкі.

У творах многіх беларускіх пісьменнікаў можна знайсці багата яркіх прыкладаў партрэтных апісанняў. Такія апісанні, насычаныя трапнымі дэталямі, дапамагаюць уявіць героя, а таксама сведчаць пра мастацкую дакладнасць назіранняў іх аўтараў, уменне знайсці і падкрэсліць яркую, канкрэтную і вобразную дэталю, якая надае індывідуальны характар таму ці іншаму персанажу. Шмат яркіх партрэтных характарыстык знаходзім у творах Івана Мележа (раман «Людзі на балоце»), Уладзіміра Караткевіча (аповесць «Паром на бурнай рацэ»).

Мастацкае апавяданне

Апавяданне бывае *аб'ектываванае, нейтральнае, суб'ектыўнае (прасякнутае аўтарскімі эмоцыямі)*.

Некаторыя даследчыкі разглядаюць апавяданне як функцыянальна-сэнсавы тып маўлення больш шырока, лічаць яго асновай, галоўнай часткай аўтарскага маналагічнага маўлення, збліжаючы яго з паняццем апавядальнага жанру. Як адзначае А. І. Гаршкоў, з гэтага пункту гледжання апавяданнем (аповедам) лічыцца ўвесь тэкст эпічнага літаратурнага твора, акрамя простае мовы персанажаў. Сапраўды, у нейкай меры мае рацыю Г. Я. Салганік, які адзначае, што апавяданне — сутнасць, душа літаратуры: «Пісьменнік — гэта перш за ўсё апавядальнік, чалавек, які ўмее цікава, захапляюча апавядаць»¹. У слухнасці гэтых слоў няцяжка пераканацца, чытаючы тэксты выдатных майстроў слова, якія сапраўды ўмеюць таленавіта, ярка і вобразна распавядаць пра сваіх герояў, пра падзеі, месца і час, у якія яны адбываюцца. Напрыклад, па-мастацку выразна, з пачуццём тонкага гумару распавядае Янка Брыль у аповесці «Апошняя сустрэча» пра гісторыю заходнебеларускага маёнтка Устронне і пра яго жыхароў.

Бліскучым майстрам мастацкага апавядання, напрыклад, з'яўляецца Уладзімір Караткевіч.

¹ Цікоцкі, М. Я. Стылістыка тэксту. Мінск: Бел.навука. – 2002. С. 53.

Разважанне

Разважанні шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры. Героі твораў не толькі дзейнічаюць, але і разважаюць пра сэнс жыцця, мараль, прыроду і г.д.

Багата аўтарскіх разважанняў знаходзім у так званай інтэлектуальнай, псіхалагічнай прозе, а таксама ў творах лірычна-дакументальнага жанру. Характэрны прыклад з прозы Я. Брыля:

Разам з мноствам іншых шматмоўных чытачоў аддаючы належную павагу і ўдзячнасць аўтарам найбольш сумленных, праўдзівых твораў пра чалавека на вайне, хачу прызнацца, што амаль пасля кожнага з гэтых твораў і пасля ўсіх іх у цэлым у мяне было і застаецца сумнае, а то і цяжкае адчуванне нейкай дзе меншай, а дзе і большай — недагаворанасці ў галоўным. І ў творах самых адносна смелых, і ў самых адносна праўдзівых ды глыбокіх. Сказана ўжо як быццам вельмі нямала, аднак яшчэ больш — у творах і франтавых, і партызанскіх — недасказана, недапаказана, недараскрыта па-сапраўднаму, так, як расказвае пра вайну сам народ.

У творах мастацкай літаратуры разважанне часта выступае ў форме ўнутранага маналога («плыні свядомасці» — па замежнай тэрміналогіі) і з'яўляецца яркім сродкам псіхалагічнай характарыстыкі персанажа. Напрыклад:

Каб адагнаць злыя думкі, стала знарок думаць пра лепшае, пра Хоню: што ж рабіць з ім? Злуецца ўжо на яе, і ці дзіва — сколькі ходзіць! «Мо і праўда, — пайсці?.. Любіць жа, што ні думай, любіць! Каб не любіў, хіба б хадзіў столькі. І хлопец добры, на ўсё сяло адзін такі. Бязбожнік адно. Не шануе Бога. Але яго перамяніць можна. І матка яго — хоча» (Іван Мележ).

Умелае выкарыстанне апісанняў, апавяданняў і разважанняў у тэксце, іх прапарцыянальнасць, правільнае ўзаемадзеянне і ўзаемасувязь — адна з важнейшых умоў лагічнасці, паслядоўнасці і пераканальнасці разгортвання і выкладу думкі, адзін з важнейшых паказчыкаў майстэрства літаратара наогул.

Заданні:

1. Прачытайце прапанаваныя матэрыялы. Пракаменціруйце іх.

2. Якімі моўнымі сродкамі дасягаецца зрокавасць апісання ў прыведзеным вышэй тэксце?

3. Падрыхтуйце мастацкае апісанне вашых любімых мясцін, знаёмых, свойскіх жывёл.

4. Напішыце апавяданне пра падзею або здарэнне, сведкамі якіх вы былі.

5. Знайдзіце ў творах (на выбар) прыклады апісання, апавядання, разважання.

6. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту, прыведзенага ніжэй. Падзяліце яго на тры часткі. Абгрунтуйце свае меркаванні. Патлумачце падзел тэксту на абзацы.

У творчага чалавека бываюць крытычныя і вельмі цяжкія часы. Гэта калі змрок у душы, цемра наўкола. Усё, што зрабіў і робіш, выглядае непатрэбным, дробязным.

Але і гэты перыяд не бясплодны, бо творчы працэс не спыняецца ніколі.

Пад чорнымі хмарамі псіхалагічнага надлому творчая душа нараджае пранізліва-балючыя, глыбока-трагічныя, асабліва кранальныя творы. Можна нават паспрачацца, які стан душы з'яўляецца больш магутным штурышом і стымулам для нараджэння значных мастацкіх твораў. Думаю, што кожны па-свойму будзе мець рацыю, бо ў творчага чалавека пастаяннай душэўнай раўнавагі ніколі не будзе.

Як дзень змяняе ноч, так і ў творчай душы кароткае зацішша будучь змяняць буры эмоцый, а сонечнасць будучь закрываць хмары адчаю.

І яшчэ адна цікавая асаблівасць: у душу звычайнага чалавека зазірнуць немагчыма, яна, як кажучь, поцемкі. Душа ж творчага чалавека як на далоні, яна — у ягоных творах.

Сяргей Давідовіч

II. ПРЭЦЭДЭНТНЫ ТЭКСТ

Прэцэдэнтны тэкст — гэта словы, словазлучэнні, сказы, якія з’явіліся ў пэўны час, у пэўнай сітуацыі, уразілі многіх і запамніліся; якія чалавек захоўвае ў памяці і выкарыстоўвае пры адпаведнай нагодзе.

Тыя людзі, што ведаюць і выкарыстоўваюць гэтыя тэксты, належаць да пэўнай культуры. Напрыклад, прэцэдэнтным выказваннем сталі словы з мультфільма «Прыгоды ката Леапольда»: «Рабяты, давайце жыць дружна!».

Вызначыць асаблівасці прэцэдэнтнага тэксту дапамагае нам тлумачэнне самога слова «*прэцэдэнт*»: з лацінскай мовы яно перакладаецца як ‘выпадак, сітуацыя, якія мелі месца раней і служаць прыкладам або апраўданнем для сучасных выпадкаў такога ж характару’.

Такім чынам, у аснове ўжывання, выкарыстання прэцэдэнтнага тэксту ляжыць апора на вядомы амаль усім выпадак. Яго змештавае напайненне як «засвоены вопыт» павінны добра ведаць і камуніканы, і тое асяроддзе, у якім вядзецца размова.

Прэцэдэнтны тэкст часам параўноўваюць з айсбергам, бачная частка — словы, словазлучэнні, сказы, нябачная — выпадак, эпізод (найчасцей змест твора), які ўвайшоў у культурны фонд чалавека.

Прэцэдэнтнымі могуць з’яўляцца не толькі тэксты, але і імёны аўтараў, імёны герояў твораў, назвы твораў.

Некаторыя даследчыкі адносяць да прэцэдэнтных тэкстаў прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы, афарызмы і цытаты.

Заданні:

1. Патлумачце, чаму сутнасць прэцэдэнтнага тэксту можна намаляваць у выглядзе айсберга.

2. Пацвердзіце сваё меркаванне малюнкам з уласнымі прыкладамі.

3. Прачытайце прапанаваныя прэцэдэнтныя тэксты. Успомніце, з якіх твораў яны ўзяты.

4. Прывядзіце прыклады іншых тэкстаў такога кшталту.

УЗОР: «Быць ці не быць» — У. Шэкспір. Гамлет.

- *Дамоклаў меч;*
- *Дыпламаваны баран;*
- *Гарлахвацкі;*
- *Каб сонца заслانیць, вушэй асліных мала;*
- *Баба з воза — каню лягчэй;*
- *Тайці, Тайці... Нас і тут няблага кормяць;*
- *Усход — справа тонкая;*
- *Мне за дзяржаву крыўдна;*
- *Свінтус-грандыёзус;*
- *Лыч у брудзе;*
- *Не вучы рыбу плаваць.*

Заданні:

1. Выберыце прэцэдэнтны тэкст, выкарыстоўваючы матэрыял для даведак. Патлумачце свой выбар.

Мы з табой гаворым на адной мове. З паўслова разумеем адзін другога. Мы разам раслі, многа пабачылі. Але нас засталася мала. Мы з табою як ...

Для даведак: *лішнія людзі, тытаны эпохі, апошнія з магікан, у цяльняшках.*

2. Выпішыце з тлумачальнага слоўніка азначэнне тэрмінаў «афарызм», «прыказка», «крылатае выказванне». Падбярыце прыклады.

3. Прааналізуйце параўнальную табліцу.

Прэцэдэнтны тэкст	Цытата
Узнаўляюць выказванні даслоўна, без змен	
Пашыраюць зместавае поле выказвання, надаюць яму яркасць і доказнасць	
Лёгка ўзнаўляецца, успамінаецца крыніца	Падаецца з суправаджальнымі словамі, называецца аўтар і крыніца

4. Пабудуйце міні-разважанне з выкарыстаннем прэцэдэнтных тэкстаў.

III. ЦЫТАВАННЕ

Даволі часта, каб падмацаваць слушнасьць свайго меркавання, мы выкарыстоўваем вытрымкі з выказванняў вядомых людзей, інакш кажучы, уключаем у сваю мову цытаты.

ЦЫТАТА — гэта дакладная, даслоўная вытрымка (фрагмент) з якога-небудзь тэксту.

Існуюць пэўныя *спосабы ўвядзення цытат у кантэкст*:

1) з дапамогай прастай, ускоснай і няўласна-простай мовы,

2) з дапамогай слоў-сігналаў: *як пісаў, як казаў, на думку, цытую і інш.*

Правілы цытавання:

1. Дакладна вызначце месца і функцыю цытаты ў сваім тэксце.

2. Помніце, што нельга адначасова ўводзіць цытату і яе пераказ.

3. Пры адборы фрагментаў цытат праверце, ці будзе зразумелы яе змест.

4. Не змяняйце словы і іх парадак у цытаце.

Функцыі цытат: аргументаваць, даказаць, пераканаць, уздзеянiчаць.

Вiды цытат:

2. *Інфарматыўная* — дадае новую інфармацыю.

3. *Аргументуючая* — пацвярджае думку.

4. *Экспрэсіўная* — надае выразнасць, эмацыйнасць выказванню.

5. *Паясняльная* — паясняе думку гаворачага.

6. *Ацэначная* — выражае адносіны да пэўнага прадмета ці з’явы.

Заданні:

1. Карыстаючыся слоўнікам, расшыфруйце паняцці:
 - ◆ цытаванне;
 - ◆ цытацыя;
 - ◆ цытуючы (наз.);
 - ◆ цытуемы (наз.).
2. Складзіце невялікі тэкст з наступнымі цытатамі:
 - ◆ «Намацаць галінамі сонца» (Якуб Колас);
 - ◆ «Чалавек — гэта цэлы свет» (Кузьма Чорны);
 - ◆ «Другі баран ні «бэ», ні «мя», а любіць гучнае імя» (Кандрат Крапіва).
3. Праілюструйце выкарыстанне розных відаў цытат ва ўласна створаным тэксце.

ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ ЯК ТЛУМАЧЭННЕ ЛІТАРАТУРНАГА ТВОРА

Аналізуючы творы, у першую чаргу неабходна зыходзіць з таго, што мастацкі тэкст уяўляе сабой складаную структуру. У ім неабходна асэнсаваць розныя і разам з тым узаемазвязаныя ўзроўні:

ідэйна-эстэтычны — увасабленне ў мастацкім тэксце ў адпаведнасці з аўтарскай задумай зместу (тэмы) твора як выніку эстэтычнага асэнсавання рэчаіснасці, якая адлюстроўваецца. Гэты ўзровень разглядаецца як сацыяльны і ідэйны аспект. Аналізуючы твор, вучні раскрываюць яго ідэйна-эстэтычную задуму і змест, значэнне і ролю вобразаў;

жанрава-кампазіцыйны — гэта пазычная структура, абумоўленая зместам і характарам жанру. Жанрава-кампазіцыйны ўзровень займае прамежкавае становішча паміж ідэйна-эстэтычным і моўным. Форму неабходна разглядаць на фоне зместавых аспектаў, якія лягчэй зразумець, але пры гэтым нельга асэнсаваць у поўнай меры без аналізу сродкаў выразнасці;

моўны — гэта сістэма мастацкіх сродкаў выразнасці, пры дапамозе якой выяўляецца ідэйна-эстэтычны змест літаратурнага твора. Неабходна ўлічваць, што моўная выразнасць як бы «разліта» па ўсім тэксце. А таму нельга зводзіць працу над мовай твора толькі да выяўлення, распазнавання мастацкіх тропай і фігур, а ўмець вылучыць і патлумачыць ролю, мастацкую нагрузку, якую яны выконваюць, бо галоўны ў вершы не выяўленчы план (тэмы і матывы амаль не мяняюцца на працягу стагоддзяў), а форма выяўлення.

Акрамя таго, каб у поўнай меры ахапіць багацце зместу і формы верша, неабходна звяртацца і да паняцця *лірычны герой і вобраз-персанаж*.

Аўтар у вершы часта гаворыць ад першай асобы. Неабходна ўсведамляць, што гэта не голас паэта, а голас створанага ім героя, для апошняга аўтарскі ўнутраны свет з'яўляецца «прадатыпавым». Пры стварэнні вобраза лірычнага героя адбываецца псіхалагічны адбор, некаторыя рысы завастраюцца, абагульняюцца, вылучаюцца, некаторыя адыходзяць на другі план. Для таго, каб характарызаваць лірычнага героя, неабходна абапірацца на многія аспекты: *біяграфію паэта, спецыфіку эпохі, адметнасць яго светаўспрымання, грамадзянскую пазіцыю* і г.д. Вобраз лірычнага героя, як правіла, акружаны іншымі вобразамі, растлумачыць спецыфіку якіх дапамагае зноў жа ўвага да форм мастацкай выразнасці. Аналіз верша, такім чынам, уяўляе сабой складаны працэс разгляду мастацкага цэлага, створанага паэтам у пэўны перыяд творчасці, на аснове рэальных уражанняў ад акаляючай рэчаіснасці, ад іншых твораў, поглядаў, як вынік роздуму, перажыванняў.

МАСТАЦКІ ВОБРАЗ — форма пазнання і адлюстравання жыцця ў мастацкай літаратуры. Гэта можа быць вобраз-малюнак, вобраз-рэч, вобраз-сімвал, вобраз-перажыванне, вобраз лірычнага героя, вобраз-тып, вобраз-персанаж і інш.

Заданне

1. Прыгадайце з вывучаных на ўроках літаратуры твораў віды вобразаў. Праілюструйце прыкладамі кожны з прыведзеных вышэй відаў.

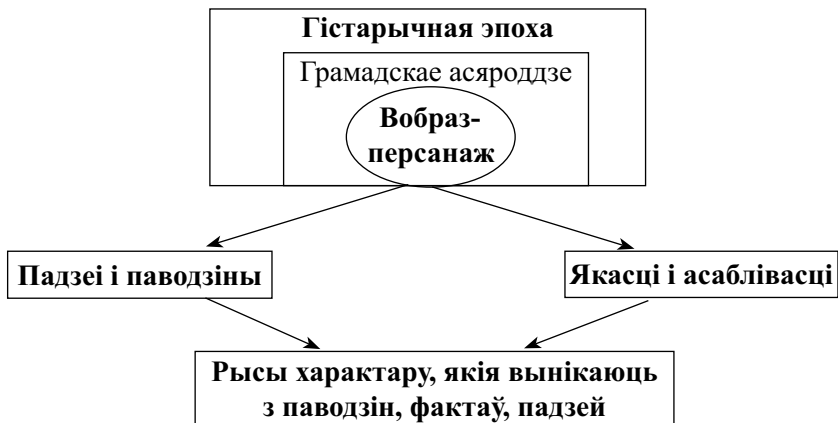
ВОБРАЗ-ТЫП — гэта персаніфікаваная ідэя, увасабленне ў канкрэтным лёсе пэўных сацыяльных прынцыпаў і нормаў.

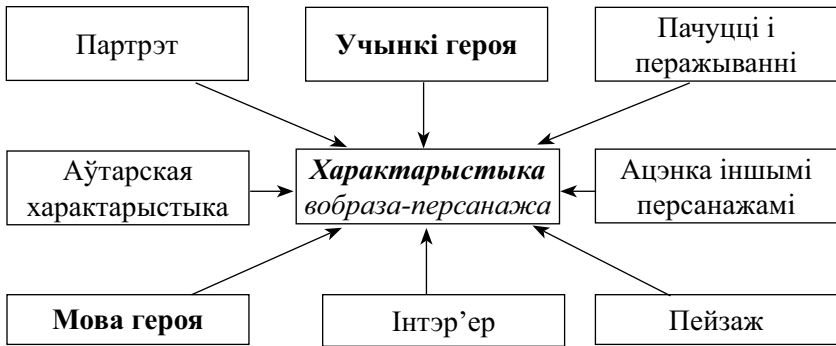
ВОБРАЗ-ПЕРСАНАЖ — гэта па-мастацку пераканальны вобраз чалавека з глыбока і яскрава выяўленымі індывідуальнымі рысамі.

Пры аналізе мастацкага твора важным звяном з’яўляецца аналіз вобразаў-персанажаў, паколькі пранікненне ў «біяграфію» кожнай рысы персанажа паглыбляе бачанне і разуменне ідэйна-мастацкага багацця літаратурнага твора. А таму ў першую чаргу і неабходна звяртаць увагу на змест паняцця «вобраз-персанаж».

Разглядаючы генезіс асобы літаратурнага героя, пранікаючы ў глыбіню гісторыі яго жыцця, у таямніцу яго лёсу, варта звяртаць увагу на *псіхалагізм у літаратуры*, выпрацоўваць уяўленне пра тыповасць характараў. Вобраз-персанаж — гэта эпіцэнтр мастацкага твора, а таму нельга зводзіць яго аналіз да складання характарыстыкі, і ў той жа час характарыстыку нельга замяняць пераказам сюжэтнага лёсу героя або ўвогуле зместу твора. Вучні павінны бачыць мастацкую ролю персанажа. Малодшыя падлеткі павінны ўмець матываваць паводзіны герояў, а старшакласнікі — матываваць і тлумачыць не столькі паводзіны, колькі маральную пазіцыю, перакананні, псіхалогію, устанаўліваць прычынную сувязь паміж рысамі характару і паводзінамі героя, бачыць і тлумачыць уплывы эпохі і асяроддзя.

Каб лягчэй усвядоміць гэтае патрабаванне, варта выкарыстоўваць наступную схему:

Характарыстыка мастацкага вобраза-персанажа

Аналізуючы мастацкі вобраз-персанаж, неабходна звярнуць увагу на наступныя аспекты:

1. Фабульны лёс героя.
2. Сацыяльнае і матэрыяльнае становішча.
3. Своеасаблівасць светаўспрымання і светаразумення, кола разумовых інтарэсаў, схільнасцей і звычак:
 - ◆ характар дзейнасці і асноўных жыццёвых памкненняў;
 - ◆ уплыў на атачэнне.
4. Вобласць пачуццяў:
 - ◆ асаблівасці ўнутраных перажыванняў;
 - ◆ сімпатыі і антыпатыі.
5. Аўтарскія адносіны да персанажа.
6. Якія рысы асобы героя выяўляюцца ў творы:
 - ◆ з дапамогай партрэта;
 - ◆ у аўтарскай характарыстыцы;
 - ◆ праз характарыстыку іншых дзейных асоб;
 - ◆ з дапамогай прадгісторыі або біяграфіі;
 - ◆ праз ланцужок учынкаў;
 - ◆ праз моўную характарыстыку;
 - ◆ праз інтэр'ер;
 - ◆ праз пейзаж.
7. Што хацеў сказаць аўтар праз увядзенне дадзенага вобраза?

Заданне:

1. Узгадайце творы, якія вы аналізавалі на ўроках, вобразы-персанажы з іх.

2. Задайце сабе наступныя пытанні (гл. табліцу):

1. Перажыванні, настроі, думкі	Чаго хоча, чаго дабіваецца, да чаго імкнецца герой? Ці ёсць у яго мэта? Ці значная гэта мэта? Што ён можа? На што ён рэальна здольны? Ці ёсць у яго ідэалы, сіла волі? Як ставіцца герой да сябе? Ці здольны ён ацаніць сябе і сваё месца ў жыцці? Ці ўступае ў барацьбу сам з сабою, са сваімі недахопамі?
2. Учынкi	Што герой робіць, чым займаецца? У якіх падзеях прымае ўдзел? Ці адпавядаюць яго занятакі яго імкненням? Чаму ён гэта робіць? З якой мэтай? Якія магчымы яго паводзін у кожным эпізодзе? Якія з'явы жыцця адлюстраваны ў вобразе героя?

● Адказ на кожнае з пытанняў аргументуйце і падмацоўвайце спасылкай на тэкст.

Адказ падмацоўваецца праз паралельнае асвятленне пытанняў	- як гэта паказвае аўтар?
	- як ацэньвае?
	- якія пачуцці і ацэнкі выклікае ў чытача гэты паказ?

● Асабліваю ўвагу скіроўвайце на аналіз мовы героя, паколькі вобраз-персанаж раскрываецца аўтарам праз індывідуалізацыю яго мовы. Гэтае назіранне павінна ажыццяўляцца на аснове трох аспектаў:

Мова характарызуе героя	прычынна-выніковы характар	<i>праз тое, чаму гаворыцца</i>
	логіка-сэнсавы бок	<i>праз тое, што гаворыцца</i>
	форма выражэння зместу	<i>праз тое, як гаворыцца</i>

ПРАЦА НАД МОВАЙ МАСТАЦКАГА ТВОРА ЯК СРОДАК ГЛЫБОКАГА СПАСЦІЖЭННЯ ЛІТАРАТУРЫ

I. АСАБЛІВАСЦІ МАСТАЦКАЙ МОВЫ

Мова мастацкай літаратуры з'яўляецца той формай, у якой матэрыялізуецца мастацтва слова, у адрозненне ад іншых відаў мастацтва, напрыклад, музыкі ці жывапісу, дзе сродкамі матэрыялізацыі служаць гук, фарбы, колер. У кожнага народа свая мова, якая з'яўляецца найважнейшай рысай нацыянальнай спецыфікі народа.

Мова мастацкай літаратуры — гэта нацыянальная мова, апрацаваная майстрамі мастацкага слова. Спецыфікай жа літаратурнай мовы з'яўляюцца яе функцыі: яна выражае змест мастацкай літаратуры, славеснага мастацтва.

У мастацкай літаратуры моўныя сродкі павінны разглядацца ў агульнай структуры ідэйна-тэматычнай, жанрава-кампазіцыйнай і моўнай своеасаблівасці твора.

Важную ролю ў мастацкім творы адыгрываюць выяўленчыя і выразныя сродкі мовы. Роля гэтых сродкаў заключаецца ў тым, што яны надаюць маўленню асаблівы каларыт.

Сродкамі мовы ажыццяўляецца тыпізацыя і індывідуалізацыя характараў персанажаў.

Мова мастацкага твора мае два асноўныя тыпы арганізацыі — **вершаваны** і **празаічны** (мова драматургіі блізкая па сваёй арганізацыі да мовы прозы). Формы і сродкі аргані-

зацыі тыпаў маўлення з'яўляюцца адначасова і маўленчымі сродкамі (рытм, памер, спосабы персаніфікацыі і г.д.).

Працэс адбору моўных сродкаў падпарадкоўваецца мастацкай канцэпцыі твора ці вобраза. Толькі ў руках мастака мова набывае свае высокія эстэтычныя якасці.

Паэтычная мова стварае жыццё ў яго руху, з дапамогай слоўнага вобраза можна «намаляваць» карціну прыроды, паказаць гісторыю фарміравання чалавечага характару, стварыць рух масаў.

Слова ў кантэксце мастацкага твора падпарадкоўваецца ідэйна-мастацкай задуме пісьменніка, таму яно непадзельнае з вобразнай сістэмай, з характарамі персанажаў, з кампазіцыяй твора ў цэлым. Адзін і той жа маўленчы сродак можа даваць розныя стылістычныя эфекты ў залежнасці ад таго, з якой мэтай яго выкарыстоўвае аўтар і якія персанажы карыстаюцца гэтым сродкам.

У лірычных творах, як правіла, валадарыць адна маўленчай стыхія. У драме яна прадстаўлена рознымі персанажамі. У эпасе асноўным з'яўляецца маўленне апавядальніка.

II. ГУКАПІС. ПАЭТЫЧНАЯ ФАНЕТЫКА

Фанетычныя прыёмы дазваляюць паэту не толькі перадаць прыродныя ці іншыя гукі, яны з'яўляюцца арнаментальным спосабам выражэння прыгожага ці пачварнага. **Гукапіс** інакш называюць **інструментоўкай** і разумеюць гэтак паянцце як «гукавыя паўторы ў мастацкай мове, якія ўзмацняюць яе мілагучнасць і сэнсавую выразнасць»¹.

Такім чынам, звернем увагу на асноўныя асаблівасці гукавой арганізацыі мастацкага тэксту.

Алітэрацыя (ад лац. ad — да, пры і littera — літара) — прадвызначанае пэўнымі мастацкімі задачамі паўтарэнне ў вершаванай мове аднолькавых або падобных зычных гукаў:

¹ Рагойша, В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах. Мінск, 2001. С. 99.

*Шуршыць ізноўку на шашы
Пятровіча машына.
Нідзе
Нікога ні душы,
Адно гамоняць шыны.*

П. Броўка

Асанансы (ад франц. *assonance* — сугучнасць) — прадвызначанае пэўнымі мастацкімі задачамі паўтарэнне ў вершаванай мове аднолькавых або падобных галосных гукаў. Як і алітэрацыя, асананс дапамагае падкрэсліць асобныя словы, узмацніць інтанацыйна-гукавую выразнасць верша, надаць яму асаблівую мілагучнасць:

*Сёння споўніўся той нядобры сон,
Сёння споўніўся цераз дзевяць дзён...*

М. Багдановіч. Максім і Магдалена

Шматразовы паўтор галоснага **0** гучыць як стогн героя.

Гукаперайманне — імітацыя з дапамогай гукаў мовы тых ці іншых гукаў рэчаіснасці:

*Пад падковамі рытм.
Перастук пад падковамі.*

Максім Танк

Анаграма (ад грэч. *ана* — пера і *грамма* — літара) — такое пераразмеркаванне літар і складоў у словах, у выніку якога ўтвараюцца іншыя словы:

*У той сталоўцы на рагу
Вам ветліва дадуць рагу.
Шкада, што мяса ў тым рагу
Як у кароўкі на рагу.*

З народнага

У гэтых прыкладах рыфмы-амафоны з'яўляюцца анаграмамі.

Эпіфара (грэч. epiphora — паўтарэнне) — паўтарэнне аднолькавых гукаў, слоў ці выказаў у канцы вершаваных радкоў або строф:

*Цялушачак гадаваць будзем,
А бычочкі прадаваць будзем,
Дзевак замуж аддаваць будзем,
А хлопчыкаў жаніць будзем.*

Народная песня

Гэта прыклад **радковай эпіфары**.

Калі ж асобныя словы ці выразы паўтараюцца ў канцы асобных строф, узнікае **страфічная эпіфара**.

Кальцо — стылістычны кампазіцыйны прыём, які заснаваны на паўтарэнні ў пачатку і ў канцы асобных вершаваных радкоў, строф ці цэлага твора аднолькавых гукаспалучэнняў, слоў або выказаў.

*Штохвілінна на шашы
Шумна, як на кірмашы.*

Кальцавая кампазіцыя — такая структура вершаванага твора, асобныя элементы якой (вершаваныя радкі, паўрадкоўі) паўтараюцца ў пачатку і канцы асобных строф ці ўсяго твора.

Асабліва часта ў пачатку і канцы строф паўтараюцца аднолькавыя радкі (страфічнае кальцо, або эпістрафа), а ў пачатку і ў канцы твора — не толькі асобныя радкі, але і цэлыя строфы (архітэктанічнае кальцо).

Страфічнае кальцо — абавязковы элемент у архітэктоніцы асобных цвёрдых форм верша, у прыватнасці такіх, як *рандо* і *трыялет*.

*Калісь глядзеў на сонца я,
Мне сонца асляпіла вочы.
Ды што мне цемень вечнай ночы,
Калісь глядзеў на сонца я.
Няхай усе з мяне рагочуць,
Адповедзь вось для іх мая:*

*Калісь глядзеў на сонца я,
Мне сонца асляпіла вочы.
М. Багдановіч. Трыялет*

III. ПАЭТЫЧНЫЯ ФІГУРЫ

Слова ў мастацкім творы шматмернае. Значэнне слова складаецца з галоўных і другасных сэнсаў, разнастайныя семантычныя адценні ўзаемадзейнічаюць, часта ствараючы новае значэнне. Часам нават так званыя нейтральныя словы адыгрываюць сваю ролю ў структуры паэтычнага тэксту. Гукавая матэрыя слова гэтак жа ўдзельнічае ў раскрыцці зместу. Усе паэтычныя сродкі выразнасці неабходна ўспрымаць і аналізаваць цэласна. Інакш атрымліваецца разбор твора па складніках, якія пазбаўляюцца ўсякага сэнсу. Слова нараджае разнастайныя асацыяцыі, і такім чынам праяўляецца яго эстэтычная функцыя.

Стылістычныя фігуры — звароты мовы, сродак мастацкай выразнасці, якія садзейнічаюць успрыняццю вобраза, што перадае змест на ўзроўні стылю.

Гіпербала (ад грэч. *hyperbolē* — перавелічэнне) — стылістычная фігура, празмернае перавелічэнне, спосаб шырокай тыпізацыі створаных з’яў.

У большасці выпадкаў гіпербала не толькі ўзмацняе, але і ўзбагачае думку новым зместам, часта выкарыстоўваецца як сатырычны прыём.

Гіпербала з’яўляецца метанімічнай формай, калі азначэнне таго ці іншага паняцця замяняецца абазначэннем таго ж паняцця, але ў большай колькасці, большай форме. Гіпербала можа ствараць метафарычны вобраз. Напрыклад, «акіян слёз» — вялізная пакута і пад.

У гіпербале, якую нельга разумець літаральна, выяўляюцца эмацыйныя (станоўчыя або адмоўныя) адносіны пісьменніка да таго, што адлюстроўваецца.

Гіпербала надзвычай часта сустракаецца ў вуснай народнай творчасці, дзе выступае не толькі як пэўная стылістычная фігура, але і як адзін са сродкаў стварэння характару, тыпізацыі («Каваль Вярдуб», «Браты-багатыры», «Асілак»). Зварот да гіпербалізацыі ў беларускай літаратуры можна сустрэць як на самым раннім этапе яе станаўлення («Слова пра паход Ігаравы»), так і на працягу ўсяго яе развіцця. Напрыклад, у Янкі Купалы ў паэмах «Курган» і «Магіла льва»:

*Месца выбралі здатнае, вырылі дол,
Дол **тры сажні** шырокі, глыбокі;
Закапалі, убілі асінавы кол,
Далі насып **тры сажні** высокі.
(Адзін сажань — 2,13 м).*

* * *

*Асілкам гэтакім ад роду
Маізка быў ў сваёй радні, —
Дзіцём нясці ўжо мог калоду,
Якой трох сталых — не магі.*

На прыёме гіпербалы заснавана адна з форм камічнага — **гратэск** — інтэнсіўнае камедыйнае перавелічэнне, якое надае вобразу фантастычны характар і ўмоўнасць, што парушаюць межы праўдападабенства, выводзяць вобраз па-за межы верагоднага.

Літота (ад грэч. *litotes* — малая колькасць, прастата) — стылістычная фігура, з’ява, супрацьлеглая гіпербале, вялікае змяншэнне.

Вытокі выкарыстання літоты (як і гіпербалы) знаходзяцца яшчэ ў народнай творчасці (розум з макавае зерне, хлопчык з кулачок, дзюймовачка і пад.).

Часам літота ўжываецца побач з гіпербалай, ствараючы тым самым асаблівы мастацкі эфект:

*З камаровы нос сякеру
Сцісне, крэкне, замахае —*

*Зробе пушчу як талерку,
Свет дрывамі закідае.*

Ф. Багушэвіч. Дурны мужык, як варона

Не менш цікавым прыкладам літоты з'яўляюцца выразы, якія мы часта выкарыстоўваем у маўленні. Напрыклад: «У мяне няма ні капейкі ў кашальку», студэнт перад экзаменам: «Я нічога не ведаю» і пад.

Ампліфікацыя — стылістычная фігура, якая ўяўляе сабой шэраг моўных канструкцый, словазлучэнняў ці асобных слоў, што паўтараюцца. Ампліфікацыя з'яўляецца адным са спосабаў узмацнення паэтычнай выразнасці мовы. Нагрувашчанне аднатыпных слоў ці моўных канструкцый (эпітэтаў, параўнанняў, сінонімаў, злучнікаў, аднародных членаў сказа і г.д.) дапамагае стварыць непаўторныя вобразы:

*Льняная і жытнёвая, сялянская,
Баравая ў казачнай красе,
Старажытная, ты самая славянская,
Чыстая, як травы у расе,
Вобразная, вольная, пясучая,
Мова беларуская мая.*

*Дратавалі, здэкаваліся, мучылі,
Ты жыла ...*

П. Панчанка. Родная мова

IV. ПАЭТЫЧНЫЯ ТРОПЫ

Тропы (ад грэч. tropos — абарот) — група паэтычных сродкаў, якія ствараюцца па прынцыпу перанясення значэнняў слоў з частковай ці поўнай заменай паняццяў і з'яў, якія яны абазначаюць.

Можна зазначыць, што адны словы выкарыстоўваюцца ў першасным значэнні, другія ж — не. Так, напрыклад, *агонь пячэ* — прамое, першаснае, а *агонь бяжыць* — ужо мастацкі троп.

Троп — вельмі распаўсюджаны сродак стварэння паэтычнага вобраза, які выкарыстоўваецца як у класічнай, так і ў сучаснай літаратуры.

Параўнанне — такое супастаўленне двух прадметаў, з’яў або паняццяў, у выніку якога сутнасць аднаго з іх вытлумачваецца праз сутнасць другога. Параўнанне, як сцвярджае В. Рагойша, дазваляе зрабіць паэтычны малюнак па-мастацку дакладным, наглядным, жывапісным:

*Хараства такога ў свеце
Не было, не будзе;
Аб ёй людзі гаварылі
Як аб нейкім цудзе.*

*Як маліны, яе губкі,
А твар, як лілея,
Як дзве зоркі, яе вочы,
Гляне — свет яснее*

Янка Купала. Бандароўна

Метафара — від тропа, у якім асобныя словы ці выразы збліжаюцца па падабенстве іх значэнняў ці па кантрасце.

Ад параўнання метафара адрозніваецца тым, што мае толькі адзін член супастаўлення — тое, з чым супастаўляецца, а тое, што супастаўляецца, не называецца (але абавязкова падразумяваецца).

Метафары ўтвараюцца па прынцыпу ўвасаблення (*вада бяжыць*), арэчаўлення (*стальныя нервы*), адцягнення (*поле дзейнасці*) і г.д. У ролі метафары могуць выступаць розныя часціны мовы: дзеяслоў, назоўнік, прыметнік.

Метафара прыдае маўленню выключную выразнасць:

*Не плакаў я ўсім на злосць,
Бо ў хаце быў адзін мужчына.
Не йшоў ты — маці маладосць
Глыбей заворвалі маршчыны.*

Р. Барадулін. Бацьку

Акрамя метафар-слоў, у мастацкай творчасці вялікае распаўсюджанне маюць метафарычныя вобразы, ці *разгорнутыя метафары*.

Часам разгорнутая метафара ахоплівае вялікую частку або нават увесь твор: жыццё — акіян (паэма «Цунамі» Аркадзя Куляшова). Метафара таксама можа быць заключана і ў назве самога твора: «Каласы пад сярпом тваім» Уладзіміра Караткевіча.

Метанімія — від трыпа, у якім збліжаюцца словы па падобнасці рэальных паняццяў, якія яны абазначаюць. У метаніміі пэўная з’ява ці прадмет абазначаюцца з дапамогай іншых слоў і паняццяў. Пры гэтым захоўваюцца прыкметы, якія збліжаюць гэтыя паняцці. Ад метафары метанімія адрозніваецца тым, што падобнасць з’яў ці прадметаў тут не мае значэння. Метанімічны выраз завастрае ўвагу чытача на пэўнай характэрнай рысе той ці іншай з’явы, абмалёўвае яе дастаткова ярка і своеасабліва. Так, напрыклад: «У полі сеялася заўтра» (жыта), «Мінск едзе па грыбы» (жыхары горада).

Эпітэт — слова, якое вызначае прадмет ці з’яву і падкрэслівае якую-небудзь яго якасць ці прыкметы. Інакш кажучы, эпітэт — гэта мастацкае азначэнне: *шчымы галас; мой вясёлы, звонкі мячык, / яго б’юць, ён толькі скача*.

Эпітэт можа выражацца прыметнікам (*вясёлы мароз*), назойнікам (*мароз-мастак*), дзеепрыметнікам ці дзеепрыслоўем (*здзічэлы галас, жыў прыпяваючы*), прыслоўем (*чаёк ніў упрыглядку*).

Ад звычайнага граматычнага азначэння эпітэт адрозніваецца сваім пераносным значэннем, вобразнай сутнасцю. У мастацкім творы эпітэт і звычайнае азначэнне часта ўжываюцца побач, ствараючы тым самым агульны яркавы малюнак: *Ціха на мяккай траве сінявокая ноч праходзіла (М. Багдановіч)*.

Увасабленне — асобны від метафары, перанясенне чалавечых якасцей на неадушаўлёныя прадметы і з’явы. Анімалістыка — жывёльны свет, недзелены ўласцівасцямі свету людзей. Увасабленне інакш называюць *персаніфікацыяй*.

Сама ж гісторыя выкарыстання ўвасаблення вельмі даўня, такое «ачалавечванне» навакольнай рэчаіснасці было ўласціва людзям старажытнасці на пачатковых стадыях іх развіцця. Натуральна, што гэта знайшло адлюстраванне ў фальклорных творах — казках, легендах, байках і г.д.

*Першы гром быў сёння ўночы.
Дождж да дня шумеў вясёла.
Ранак вытараічыў вочы,
Як дзіця, глядзіць наўкола.*

Н. Гілевіч. Свята зямлі

Перыфраза — від тропа, слоўнага звароту з пераносным значэннем, у якім назва чалавека, жывёлы, прадмета ці з’явы замяняецца ўказаннем на яго найбольш характэрныя рысы ці прыкметы. Так, напрыклад, замест слова «леў» часта ўжываецца «цар звяроў».

Перыфраза часта сустракаецца як у фальклорных творах, так і ў аўтарскай літаратуры:

*Не пад мысль будзе песня каму-небудзь нам —
Канопляную возьмеш заплату.*

Янка Купала. Курган

V. СІНТАКСІЧНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ МАСТАЦКАЙ МОВЫ

Літаратурны сінтаксіс — сістэма сінтаксічнай арганізацыі мовы мастацкай літаратуры¹. Да літаратурнага сінтаксісу адносяцца рытарычныя фігуры, розныя віды і формы стылістычных (або сінтаксічных) фігур (градацыя, недасказ, паралелізм, разнастайныя паўторы і г.д.).

З дапамогай сінтаксічных канструкцый дасягаецца асабліваесэнсавае гучанне тэксту.

¹ Рагойша, В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах. Мінск, 2001. С. 99.

Інверсія — адна з сінтаксічных фігур літаратурнай мовы, такая расстаноўка слоў або словазлучэнняў у сказе, якая парушае іх звычайны граматычны парадак. Інверсія дапамагае падкрэсліць пэўнае слова, думку.

Інверсія — адна з асаблівых фігур, якой адрозніваецца патэтычная мова ад праязічнай:

*На палене я сяджу —
Так у прозе я скажу.
На сяджу палене я —
Гэта ўжо паэзія.*
Літаратуразнаўчы гумар

*Вобразы **родныя** мілага краю,
Смута і радасць мая...*
Якуб Колас. Родныя вобразы

Часам недакладна ўжытая ў сказе інверсія не толькі не праясняе сэнс, а, наадварот, зацямяе яго.

Градацыя — такая расстаноўка слоў, якая выражае ўзмацненне, эмацыйную ўзрушанасць.

*Над белым светам сумавала танга,
...
Сціскала сэрца, кроіла, пякло.*
Н. Гілевіч

Аўтарскія знакі прыпынку

Асаблівая інтанацыя сказа графічна афармляецца з дапамогай **клічнікаў і пытальякаў**. Вялікая сэнсавая роля і ў **шматкроп'я**, паколькі пры яго наяўнасці чытач пабуджаецца да роздуму. Выкарыстоўваецца таксама **сэнсавы працяжнік**.

Пунктуацыйныя знакі ў тэксце — гэта своеасаблівая партытура мастацкага слова. Менавіта яны дапамагаюць чытачу зразумець аўтарскія адносіны да таго, што выяўляецца, адчуць пафас.

Так, напрыклад, вядомы ўсім верш Янкі Купалы «О так, я пралетар...» са сваёй спецыфічнай пунктуацыяй дапама-

гае ўбачыць, зразумець тое, што хацеў сказаць вялікі Купала ў 1923 годзе.

*... О так! Я — пралетар!..
Яшчэ учора раб пакутны —
Сягоння я зямлі ўладар
І над царамі цар магутны!*

*Мне бацькаўшчынай цэлы свет,
Ад родных ніў я адварнуўся...
Адно... не збыў яшчэ ўсіх бед:
Мне сняцца сны аб Беларусі!*

Янка Купала. ... О так! Я — пралетар!..

Адыгрывае ролю і ўжыванне сінтаксічных канструкцый. Напрыклад, назыўныя сказы ствараюць панарамны малюнак:

*О, вясна! Таполі! Свеце мілы!
Сонца німб! Аблокі! Сад! Рака!
Залатая падаплёка крылаў
Маладога звонкага шпака!*

У. Караткевіч. О, вясна! Таполі...

Паўза. У лірычных творах паўза выражаецца шматкроп'ем ці працяжнікам. У вершаваным рытме — цэзурай. Асаблівую ролю выконвае паўза ў драматычным творы.

Антытэза (супярэчнасць, супрацьпастаўленне) — маўленчая канструкцыя (фігура), якая заключае ў сабе рэзка выражанае супрацьпастаўленне паняццяў і з'яў. Лексічнай асновай антытэзы часта з'яўляюцца антонімы. Напрыклад, верш «Слуцкія ткачыхі» М. Багдановіча цалкам пабудаваны на антытэзе «сваё — чужое».

*Ад родных ніў, ад роднай хаты
У панскі двор дзеля красы*

.....
*Заміж персідскага узору
Цвяток радзімы васілька.*

М. Багдановіч. Слуцкія ткачыхі

Антытэза ўзмацняе эмацыйнае ўражанне і падкрэслівае думку. Часам па прынцыпу антытэзы пабудаваны ўвесь твор.

Алегорыя — канкрэтнае выражэнне прадмета ці з’явы рэчаіснасці, якое замяняе абстрактнае паняцце ці думку. Так, напрыклад, зялёная галінка ў руках чалавека здаўна лічылася алегарычным адлюстраваннем свету, молат з’яўляўся алегорыяй працы і г.д.

Паходжанне многіх алегарычных вобразаў варта шукаць у культурных традыцыях плямён, народаў, нацый: яны адлюстроўваюцца на сцягах, гербах, эмблемах і набываюць устойлівы характар.

Напрыклад, у байцы «Дзед і баба» Кандрата Крапівы:

*Ва ўстановах часам ёсць
Вось такія бабы.
Здэцца, й робяць яны штось,
Але справы слабы.*

*Ды і такая не ўцячэ.
Скажам ёй нарэшце:
Мо без вас было б лягчэй?
Паспрабуйце злезці!*

Заданні

1. Прачытайце прапанаваны матэрыял. Асэнсуйце яго.
2. Падбярыце прыклады-ілюстрацыі, карыстаючыся зборнікамі вершаў і прозы.
3. Прачытайце тэкст. Разгледзьце мастацкія сродкі, карыстаючыся накіроўваючымі пытаннямі.

Стайць скрозь цішыня. Пахне свежая ралля. Ходзіць вонь з голай галавою па ціхіх сцежках. Садзіцца на берагах рэчкі. Гладзіць рукою траву. Правядзе часамі мацней на самотнай чараціне над вадой. Уздрыганецца сівая распушаная мяцёлка. Зашэпча навокал веце хвойніку, жоўтага дубняку, чырвонага асініку.

(Паводле К. Чорнага)

● У вобразе каго вам уяўляецца восень? Як вы разумееце выраз «ходзіць восень з голай галавою»?

● Як восень гладзіць траву? Якім чынам восень можа правесці рукою па чароце?

● Чаму навокал усталявалася цішыня? Абгрунтуйце свой адказ.

● Дайце тэксту заглавак.

4. Устаўце прапушчаныя эпітэты. Суаднясіце свой выбар з аўтарскім варыянтам твора.

Спелы _____ верасень,

_____ кастрычнік

У празрыстасці _____ крынічнай,

Лістапад — _____ лістапад,

Снежань — першы _____ снегапад.

П. Панчанка. Родная мова

ЭСЭ

I. АСАБЛІВАСЦІ ЭСЭ

Эсэ ў перакладзе з французскай мовы абазначае *вопыт, накід*. Яшчэ можна сустрэць і такія назвы, як *спроба, узважанне, разважанне, нарыс*. Падаецца і некалькі азначэнняў гэтага жанру.

Спынімся на трох прыкладах.

1. Эсэ — гэта суб'ектыўнае разважанне, якое трактуе філасофскія, сацыяльныя, літаратурныя праблемы не ў сістэматызавана-навуковым выглядзе, а ў вольнай форме.

2. Эсэ — праявічнае сачыненне, якое прадстаўляе ў нязмушанай форме агульныя або папярэднія меркаванні па канкрэтным пытанні і не прэтэндуе на яго вычарпальную трактоўку.

3. Эсэ — суб'ектыўнае ўспрыняцце, уражанне, суб'ектыўная ацэнка, незвычайны пункт погляду на прадмет размовы, выкладзены ў адвольнай форме.

II. ВІДЫ ЭСЭ

Па жанрава-стылістычнай форме эсэ падзяляюцца на некалькі відаў:

- эсэ-нататка (блізкая да газетнага жанру);
- эсэ-мастацкая замалёўка, лірычная мініяцюра, эскіз з туры;

- эсэ-партрэт;
- эсэ-біяграфія або аўтабіяграфія;
- эсэ-ўспамін;
- эсэ-дзённікавы запіс;
- эсэ-водгук (ён выказвае меркаванне, роздум, але не прэ-тэндуе на разгорнутую і аргументаваную ацэнку) і інш.

III. АСНОЎНЫЯ ПАТРАБАВАННІ ДА СТВАРЭННЯ ЭСЭ

Поспех і добрыя вынікі пры напісанні эсэ залежаць, па-першае, ад таго, наколькі вы ўсвядомілі асноўныя прыкметы гэтага жанру. Для больш грунтоўнага засваення прапануем наступную памятку, якая можа выкарыстоўвацца як алгарытм пры напісанні ўласных эсэ.

Памятка

Асноўныя патрабаванні да эсэ:	Вам неабходна:
1. Канкрэтная тэма	Дакладна вызначыць, сфармуляваць і абдумаць тэму
2. Навукова-канкрэтная аснова	Азнаёміцца і прааналізаваць матэрыял па тэме
3. Падкрэсленая суб'ектыўнасць выказвання	Выявіць асабістую пазіцыю
4. Арыентаванасць на жывую гутарковую мову	Выкарыстоўваць вобразныя сродкі
5. Права на дадумванне, фантазію, вымысел	Спраецыраваць уласны вымысел на тэму, прытрымлівацца рэальнага, гістарычнага або іншага кантэксту
6. Свабодная кампазіцыя	Выбраць форму, структуру
7. Камунікатыўнасць, адрасаванасць другому чытачу	Уявіць адрасата

Асноўныя патрабаванні да эсэ:	Вам неабходна:
8. Праблемнасць	Пры магчымасці ўбачыць праблему ў тэме і раскрыць яе
9. Арыентацыя на мэту	Падзяліцца роздумам, перажываннямі, расказаць праз сябе пра пэўную з’яву, твор, аўтара і інш.

Заданні:

1. Для больш грунтоўнага ўсведамлення сутнасці жанру эсэ пазнаёмцеся з некалькімі ўзорамі-прыкладамі, арыентуючыся на наступныя прыкметы жанру:

- эсэ перадае індывідуальнае бачанне і ацэнку;
- эсэ можа ўтрымліваць як апісанне з’яў, падзей, так і разважанні аўтара, яго роздум;
- эсэ мае свабодную кампазіцыю, успрымаецца як плынь свядомасці, думак;
- эсэ пішацца вобразнай, арыентаванай на размоўную мову;
- эсэ мае невялікі аб’ём.

IV. МАТЭРЫЯЛ ДЛЯ НАЗІРАННЯ І АБМЕРКАВАННЯ

Эсэ-мастацкая замалёўка

Дзень кляновага ліста

У асеннім палацы — тайны каралеўскі баль. Розныя і непаўторныя, лісты шамацяць, скрабуцца, лапочуць. Лісты ляцяць, скачуць, плывуць. Лісты гайдаюцца на павуцінках. Лісты ўверсе, унізе і наўкол. Першы лістапад размотвае сваё карункавае прадзіванае.

Знаёмае чырвона-жоўтае асенняе асарці зноў легла на да-рогу, зноў скрыгочуць пад нагамі шумлівыя россыпы залатых пялёсткаў. У цэлым свеце іх безліч, і таму ніяк немагчыма не таптаць...

Спяшаешся, інтуітыўна баішся ацаніць такую красу, быццам у асеннюю слоту прынесці за нагамі наліплага бруду. У жыцці ёсць больш важныя справы. Але неўзабаве ты сама становішся каранаванай хаўрусніцай старога клёну. Вялікі разны кляновы ліст, павольна круцячыся ў паветры, апускаецца прама ў далоні, пераліваючыся на сонцы чароўнымі фарбамі. Падучая зорка сарвалася з цёмнага неба. Загадаць бы жаданне...

— Дрэва-клён, падаруй мне яшчэ адзін лісточак.

І дрэва дорыць... Лістапад.

Змярцвелае барвова-жоўтае сэрца ўжо не ажывіць. Колькі бачыў ты, лісточак, за сваё кароткае гаротнае жыццё? Ёсць у гэтым, відаць, нешта патаемнае, запаветнае. Які ж ён ганарлівы і смелы, як жа гарыць надвечаровым полымем! Ты з захапленнем глядзіш на святло праз кляновы ліст, у якім зладжана змешаны кроў і золата...

Асенні лісток можа выклікаць і гонар, і зайздрасць, самацветам успыхнуўшы ў цемры. Але як жа дзівіліся б усе, каб ён быў адзіным на зямлі?!

Лістапад...

Надзея Чукічова

Заданне:

1. Дакажыце, што гэта эсэ-замалёўка, па наступных характарыстыках:

- ◆ мае ярка выражаны асобны характар;
- ◆ важную ролю адыгрываюць асацыяцыі ў апісанні ўражанняў;
- ◆ мае эмацыйную афарбаванасць.

Эсэ-разважанне

«Пароль неўміручасці — роднае слова» (П. Макаль)

У гэтай крылатай фразе найперш прываблівае слова «неўміручасць». Чамусьці адразу згадваецца «Паэма пра явар і каліну» У. Караткевіча. У ёй распавядаецца пра каханне беларускага ваяра і прускай дзяўчыны. Усе абураны, паўсталі супраць іх і раяць адмовіцца ад сваіх пачуццяў, бо немец з прусам кроў нашу п’е... Яна пруска! Балтка! Рабыня!

Ваяр нікога не слухае. Нарэшце князь дае дазвол на шлюб беларуса з прускай. У канцы паэмы мы бачым, што маці-беларуска, не вытрымаўшы здрады, атручвае і дзяўчыну, і роднага сына. У памяць аб закаханых на іх магілах пасадзілі явар і каліну — сімвал высокіх, прыгожых пачуццяў.

Але мне прыпомнілася не тэма неўміручага кахання, а іншае. Дзяўчына ў паэме была прускай па нацыянальнасці. А дзе цяпер гэты народ, яго мова і дзяржава? Іх няма. Мова знікла. Дзяржаўнае ўтварэнне, якое некалі было адным з самых моцных у Еўропе распалася. Цяпер частка Прусіі — Калінінградская вобласць Расіі. На сучасным этапе развіцця лінгвістыкі прускую мове ведаюць толькі некалькі даследчыкаў у свеце. Цяпер назвы Прусія, прусы, прускі ўзгадваюцца толькі ў гістарычных помніках ды літаратурных творах, як у нашым прыкладзе.

На маю думку, у ланцужку **МОВА — НАРОД — ДЗЯРЖАВА** на першым месцы знаходзіцца мова. Мова — гэта душа народа, векавая праца многіх пакаленняў, люстэрка духоўнага жыцця і творчасці грамадства. Яшчэ Ф. Багушэвіч называў мову вопраткай душы. Жыве мова — жыве народ, жыве памяць продкаў. Няма мовы — няма суцэльнасці ў горы, няма слоў радасці. Я таксама прытрымліваюся думкі, што ў сваёй мове, вусна-паэтычнай творчасці, гісторыі, мастацкай і навуковай літаратуры, героях і сімвалах кожны народ стварае і пакідае нашчадкам для наследавання сваё разу-

менне высакароднага, каштоўнага і прыгожага. Тым самым ён уносіць уклад у сусветную скарбніцу каштоўнасцей, даказвае сваё права на існаванне ў вялікай шматгалосай сям’і дзяржаў і народаў.

Тым, хто недаацэньвае значэнне мовы ў жыцці народа, я б задала пытанне: ці доўга пражыве дрэва, калі ў яго абсячы карані? Канечне, хутка дрэва загіне, а што будзе з народамі, калі ў яго адабраць родную зямлю, родную мову? Загіне і народ, ці, дакладней сказаць, страціць сваю адметнасць, самабытнасць, стане як фігурка ў дзіцячым наборы алавяных салдацікаў. Так сталася з прускім народам і яго мовай. Такое можа здарыцца з любым народам, які не шануе, не беражэ матчыну мову.

Нядаўна я чытала кнігу Арнольда Яфімавіча Міхневіча «Мова, якой няма...». Мяне ўразіў пералік мёртвых моў. Сярод іх санскрыт, хецкая, ілірыйская, палабская, лужыцкая, скіфская і шмат іншых моў. Боязна падумаць, што калі-небудзь у гэты спіс патрапіць наша беларуская мова. Але я ўпэўнена, што такое ніколі не здарыцца, дзякуючы намаганням сапраўдных патрыётаў Беларусі.

Я ўпэўнена, што думаю так не адна. У першую чаргу ў шэраг сваіх аднадумцаў магу залічыць вядомага беларускага паэта Алеся Бачылу, пяру якога належыць верш «Не забудзьма ж...». Аўтарская пазіцыя, якая выяўляецца ў двух першых радках, — гэта і мая пазіцыя, таму я часта цытую іх, калі мне даводзіцца гаварыць пра значэнне роднага слова: «Як у спёку ратуе ад смагі вада, // Так і думы людскія ўратаўвае мова...»

І яшчэ я цалкам пагаджаюся з сербскім сатырыкам Б. Нушычам, які ў сваёй «Аўтабіяграфіі» пісаў: «Я разумею, што народ можа знікнуць, а мова прадаўжае жыць, але каб знікла мова, а народ застаўся, гэта вышэй майго разумення».

Турана Аліева

Эсэ-разважанне

Высокае слова. Каму яно трэба,
Каму немагчыма пражыць без яго?

Марыя Шаўчонак

Заходзячы ў кнігарню, неаднаразова звяртаю ўвагу не толькі на кніжныя навінкі, але і прыглядаюся да таго, чым цікавяцца іншыя чытачы-пакупнікі. І ўсё часцей з прыкрасцю адзначаю наступнае: большасць людзей знаходзіцца каля стэлажоў, дзе размешчана камерцыйная літаратура, розныя дапаможнікі для экзаменаў, тэстаў, і асабліва пуста каля тых паліц, дзе знаходзіцца высокае слова — паэзія. Гэта не толькі мае асабістыя назіранні. Статыстыка таксама паказвае, што на сённяшні дзень, калі стала звычайным казаць, чытаць і чуць пра мовы інфармацыйныя, алгарытмічныя, машыныя, паэтычныя кнігі сапраўды мала запатрабаваныя. Але чаму так сталася і наколькі правамерна гаварыць сёння пра высокае слова?

На мой погляд, гэта актуальныя пытанні, якія сапраўды высвечваюць тыя праблемы, што існуюць у нашым грамадстве. І мне цалкам зразумелая трывога гарадзенскай паэтэсы Марыі Шаўчонак: «Высокае слова. Каму яно трэба...»

Безумоўна, жыццё плыве ў сваім кірунку, яно мяняе нас. Чалавецтва нешта вынаходзіць, рухаецца наперад. Знаходзіцца шмат новага, што засланыя старое. Калісьці прадказвалі знікненне тэатра і літаратуры з узнікненнем кіно і тэлебачання. Але і сёння бывае складана купіць білет на прэм'еру спектакля, а, паглядзеўшы фільм, многія гледачы імкнуцца купіць кнігу, па якой напісаны сцэнарый. У мяне ўзнікае пытанне: чаму так абыякава мы ставімся да высокага слова, рэчышчам якога з'яўляецца паэзія? Менавіта яе, паэзію, параўноўвалі са зброяй, якой змагаліся за самае светлае і чыстае ў чалавеку: за справядлівасць, за волю, за Бацькаўшчыну. Але, на жаль,

сёння мы забыліся, як карыстацца гэтай зброяй. Вельмі часта сваю абыякавасць мы апраўдваем нібыта незапаграбаванасцю і неэфектыўнасцю паэтычнага майстэрства. Нешта тэхнічнае, рацыянальнае стала пераважаць у нашай свядомасці, у нашых густах. І ў гэтым вядучая роля належыць сродкам масавай інфармацыі. Менавіта яны аказваюць вялікае ўздзеянне на густы і погляды людзей. Яскравы прыклад гэтага мы назіраем у паўсядзённым жыцці, глядзячы тэлевізар, — постаці спевакоў заваявалі месца на тэлеэкранах. Варта згадаць, які рэзананс у грамадстве атрымалі тэлепраекты «Дзе зоркі», «Неверагодная пяцёрка», «Народны артыст» і іншыя. Гледачы збіраліся каля тэлеэкранаў, галасавалі, дасылаючы эсэмэскі, перажывалі, і тым самым далучаліся да духоўнага характа. А калі б з усёй сваёй таленавітасцю сучасныя прадзюсары і рэжысёры падрыхтавалі праекты паэтычных конкурсаў... Безумоўна, гэтыя праекты знайшлі б свайго гледача: спачатку нешматлікага, але ўсё больш шырокага і зацікаўленага. Канечне, уся справа ва ўспрыманні і знешняй эфектнасці, а паэзія, як вядома, патрабуе працы душы і розуму. Але што стала з намі? Чым мы адрозніваемся ад тых, хто яшчэ ў сярэдзіне мінулага стагоддзя (для гісторыі зусім малая адлегласць) запаўняў вялізныя залы, дзе гучала паэтычнае слова?

У мінулым годзе ва ўніверсітэце адбылася цудоўная вечарына, прысвечаная Анатолю Сысу. Нягледзячы на невялікую колькасць прысутных, мне прынесла вялікую асалоду тая насычаная праграма і паэтычная атмасфера, што панавала ў аўдыторыі. Я з захапленнем не толькі паслухала выдатныя вершы беларускага паэта, успаміны яго знаёмых пра жыццё і дзейнасць творцы, але і прагледзела цікавы відэасюжэт, пачула цудоўныя беларускія песні пад гітару. Святло паэзіі быццам улілося ў маю душу. У такія моманты разумееш, што жыццё — гэта няспынная хуткаплынная рака. У гэтай імкліваасці жыцця адчуваеш, як твая душа страчвае паэтычную ўзвышанасць, любоў да жывой літаратуры — высокага слова.

Гэтую праблему нельга не браць пад увагу. Для яе вырашэння, на мой погляд, неабходна шукаць тыя накірункі, што прывядуць да высокага слова. Канечне, смешна і недарэчна спрабаваць развярнуць раку часу, але, на маю думку, можна і трэба ўздзейнічаць на гэтую плынь.

Зусім нядаўна ўдзельнікамі літаратурнага аб'яднання «Наднёманскія галасы» была арганізавана штотыднёвая вершаваная імпрэза «Чытанне на табурэтцы». Я з вялікім задавальненнем не толькі прымаю ўдзел, але і заўважаю зацікаўленасць у вачах іншых студэнтаў. І гэта толькі адзін з крокаў да шляху паэтычнага майстэрства. Галоўнае — не бяздзейнічаць. Трэба пашырыць прастору для паэтычнага слова, каб яно не загінула.

Гэта залежыць толькі ад нас: ад кожнага і ўсіх разам...

Ганна Таранка

Заданні:

1. Прачытайце і параўнайце прыведзеныя вышэй эсэ.
2. Якія праблемы ўзняты аўтарамі?
3. Вызначце аўтарскую пазіцыю і адзначце, як яна праяўляецца на славесна-сэнсавым узроўні?
4. Што ўзмацняе асабістыя погляды і меркаванні аўтараў?

Эсэ-партрэт

Ала Петрушкевіч

З вялікімі і без іх, або Жанчыны жывуць доўга

Поруч з вялікімі творцамі звычайна годнае месца займаюць прыгожыя жанчыны, што дапамагаюць, натхняюць, падтрымліваюць у няпросты час. Часцей за ўсё яны застаюцца пасля сваіх вялікіх, прызнаных мужчынаў, каб захаваць іх спадчыну, каб памятаць і служыць ім і без іх.

Уладка — уладная і далікатная

Яна была моцнай жанчынай — Уладзіслава Францаўна Луцэвіч, жонка вялікага Паэта. Бо сам ён, Янка Купала, моцы ў сваім характары не меў. Быў чуйным і занадта далікатным, каб даць сабе рады ў свеце злым і няветлым.

Іншай, далікатнай, пяшчотнай, ведаем яе мала. Была такою ў гады ранняй маладосці. Са знакамітага роду французскіх мастакоў-імпрэсіяністаў Манэ, выхоўвалася ў адпаведнай атмасферы. «Гэй ты, дзяўчына, кветка-лілея, // Вольная птушка роднай старонкі!»

Гэта яна стварыла музей Паэта, была ягонай гаспадыняй да самага свайго сыходу.

Апошняя з нашаніўцаў

«Мы з Вамі засталіся дзве апошнія нашаніўкі», — прачытала неяк у ліставанні Зоські Верас і Канстанцыі Буйло. Тады яны і насамрэч былі толькі дзве. А пасля засталася адна Зоська Верас у сваёй лясной хатцы ў Вільні, каб тонкай, але вельмі трывалай ніткай звязваць сучаснае з тою нашаніўскаю парой, якая дала Беларусі вялікіх творцаў, але якой гэтак жа патрэбныя былі і чорнарабочыя, што ціха і сціпла рабілі сваю справу. Такой была Зоська Верас. Наробак яе ў літаратуры хоць і сціплы, але адметны. А танюсенькая кніжыца з вялікай назвай «Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік» варты вялікіх тамоў. Сам Караткевіч прасіў яго ў Людвікі Антонаўны.

Апошнія дні яе, зацемненыя не толькі слепатой, але і поўным забыццём, былі асвечаныя імем чалавека, які пайшоў з жыцця на семдзесят гадоў раней. Гэтак многа пражыўшы без яго, меўшы іншы шлюб, з глыбіняў памяці вярнула імя свайго каханага, бацькі першынца — Фабіян Шантыр. Як сведчыла дачка Галіна, прад сконам шаптала гэтае імя: «Фабіян, Фабіян».

Зорка Венера

Далікатна схаваўшы сваё шчырае пачуццё за словамі эпіграфы — «Яна — выдумка маёй галавы» і прыгожым імем гераіні вершаванай аповесці — Вераніка, наш заўсёды малады і такі далікатны Максім Багдановіч не хацеў адкрыць яе сапраўднага імя. І яно стала таямніцай на доўгія гады. Але час і жаданне людское ведаць — хто ж яна, гэтую таямніцу раскрылі. Чарнавокая пані, Аня Какуева — вялікае каханне Паэта, тая, ростань з якою вылілася ў дзівосныя радкі раманса «Зорка Венера».

Як гэта добра, што з фотаздымкаў, змешчаных у многіх кнігах пра Максіма Багдановіча, глядзіць Яна — юная прыгажуня. Бо калісьці даўно, хіба ў сямідзесятых гадах, давялося пабачыць у тады беларускім жаночым часопісе маёй мамы «Работніца і сялянка» іншы фотаздымак, зроблены праз многа гадоў. З яго пазірала кабета сталага-сталага веку... Зусім не яна.

Стасютэ

Які ж неміласэрны час да прыгожых кабетаў! Мужчыны неяк не надта тым часам змяняюцца. Параўноўваю два фотаздымкі з Вацлавам Юстынавічам у 20-ых гадах і з Язэпам Дылам у 50-ых. Хіба гэта тая Стасютэ, што зачаравала калісьці самога Вацлава Ластоўскага? Ну няхай маршчыны, няхай дзесьці падзелася тая хваля валасоў, што так хораша абрамляла ейны дасканала прыгожы твар, як з іконы, няхай высахлі вусны, змяніўся чароўны авал... Але дзе ж падзеліся вочы? Вялізныя, на паўтвару, блакітныя вочы-азёры, у глыбіні якіх — загадка вечнай жаночасці... Заміж іх — дзве малыя шчыліны, што праз апухлыя павекі ўсё яшчэ глядзяць на свет, у якім ужо столькі гадоў няма яго. Пэўна, таму і патухлі тыя вочы-зоры.

Цярплівая Ласка

Яе нельга было не пакахаць. Глыбокія сінія вочы, доўгая каса... Ласкавы пагляд, што цешыў нават у самую змрочную хвіліну. А голас!.. Спевамі сваімі зачароўвала. І такой разум-

ніцай была: пісала апавяданні, падрыхтавала падручнік для малодшых класаў, які праз многа гадоў з удзячнасцю згадваўся Янкам Брылём.

Леаніла Усцінаўна Чарняўская-Гарэцкая — адна з нашых мужных дзекабрыстак, што раздзяліла з мужам пакуты выгнання. Так і не дачакалася праўды пра каханага мужа, не даведлася нават праўдзівае даты ягонае смерці.

Заданні:

1. Прачытайце эсэ-партрэты Алы Петрушкевіч, паразважайце над іх зместам.

2. Як праяўляецца ў эсэ індывідуальнасць разважання, роздуму аўтара?

3. За кошт чаго дасягаецца эмацыйная афарбаванасць плыні аўтарскай думкі?

4. Паспрабуйце скласці эсэ-партрэт каго-небудзь з вашых знаёмых.

Эсэ-ўспамін

Янка Брыль

Пасля лемангара

Максім Гарэцкі... Каб і мне расказаць пра яго штосьці толькі сваё, неабходна вярнуцца... вось ужо больш за паўстагоддзя назад. І ў гэтым, калі не паддавацца паніцы або ныццю (усё канчаецца...), ёсць пэўнае, калі хочаце, шчасце,— бачыць, што і тваё, асабістае нейкім чынам уключылася ў агульнае, стала часцінкай гісторыі, няхай сабе значнай ды дарагой для самога цябе, але ўсё ж дарагой.

Калі ж успамінаць яе толькі для сябе, дык не абыдзешся без неабходных тлумачэнняў: чытача трэба ўвесці ў той час, у тая абставіны, толькі тады ён зразумее цябе так, як ты хочаш быць зразуметым.

З больш-менш такімі думкамі я ішоў на спатканне са сваім школьным маленствам — у бібліятэку, дзе захаваліся тыя кніжкі роднай граматы, па якіх я вучыўся ў заходнебеларускай школе ў другой палавіне дваццатых гадоў.

І ў нашай вёсцы (тры класы), і ў бліжэйшым мястэчку (яшчэ чатыры) школа была польская, з такім-сякім выкладаннем слова беларускага. «Сякім-такім» яно было таму, што гэтым займаліся настаўнікі-палякі, з вельмі прыблізным веданнем мовы «тутэйшай», і рабілі гэтую справу між іншым, церпячы лішнюю нагрузку па загаду зверху, па нейкіх там часова-ліберальных меркаваннях.

Былі, вядома, і некаторыя выключэнні; пра адно з іх, пра маю настаўніцу ў местачковай школе, я ўдзячна раскажаў у аповесці «Сірочы хлеб». А тут хачу падзякаваць тым кніжыцам з інтымна-любай назвай «Родный край», па якіх нас вучылі, лепш сказаць — на якіх мы вучыліся.

«Родны край, трэцяя і чацвёртая пасля лемантара кніжка для чытання». Танная шэра-шурпатая папера, няхітрыя графічныя малюнкi, усе тэксты ў густую падборку,— нібы вельмі вялікая сям'я сабралася ў беднай цясноце мужыцкай хаты. Аднак, якая гэта дружная, разумная сям'я,— з якой любасцю да справы, з якім грунтоўным веданнем яе складзена гэтая кніжка!.. Тургенеў — «Гора» («Щи»), Чэхаў — «Ванька», Гаршын — «Жаба-падаражніца» і «На полі бойкі» (урывак з апавядання «Чатыры дні»)..
Ажэшка — «Рэха». Тэтмаер — «Успаміны», Канапніцкая — «Як кароль у паход выходзіў...». Да рускіх і палякаў — сусветна любімы датчанін Андэрсэн — «Каралеўская вопратка», «Апошняя лекцыя» француза Дадэ, «Дарагія грошы» — украінскае, «Горкі смех» — яўрэйскае... Туды, у гэтую цудоўную сям'ю, натуральна і раўнапраўна ўвайшло і наша роднае — Багушэвіч, Купала, Багдановіч, Колас, Бядуля, Цётка... Гэта адтуль заселі ў памяці майго сэрца «Воўк і авечка», «Песня вайны», «Слуцкія ткачыкі», «Ліпы старыя», «Малітва малага Габрусіка», «Міхаська»...

Гэта адтуль пачаўся і мой Гарэцкі, мая любоў да яго, спачатку больш інтуітыўная, відаць, з прадчуваннем таго, што прыйдзе пазней, са шчымліва сардэчнай, урыўкавай музыкай, тамна роднымі гукамі гэтага прадчування. Цяжка іх перадаць... А яны паўтарыліся зноў, калі я на ціхім, сонечным бібліятэчным стале разгарнуў старонкі той «трэцяй і чацвёртай пасля лемантара», пачаў перачытваць урывак з вельмі простага апавядання, напісанага вельмі маладым пісьменнікам. Максім Гарэцкі, «Роднае карэнне». Вельмі простым здаецца яно мне сёння: што ж, юнак сабе ехаў дахаты, у вёску, ехаў, прыехаў... Такого — як быццам такога — хапае і ў нашых маладых пражаніках, яны таксама ўсё едуць ды едуць, праўда, і маладосцю сваёй значна старэйшыя за таго каморніка з мсціслаўскай Багацькаўкі, якому як аўтару першага зборніка было, калі рыхтаваў яго, толькі дваццаць. Але ж у той прастаце Гарэцкага, знешне вельмі звычайнай, мне і тады, за партай, і сёння, праз мноства насычаных-перанасычаных гадоў, надзейна адчувалася і адчуваецца тая краса, ад якое і лепей бачыш далёка навокал сябе, і жыць хочацца разумна і прыгожа.

Паспрабуй растлумачыць, чаму яно білася, сэрца даволі гарэзлівага пастушка, і чаму ён, той радасны бой, і сёння паўтараецца ад такога простага, звычайнага... Скажам, як гэта недзе там, не ў нашым Загоры, а там, куды той далёкі Архіп ехаў на возе і чуў, як хтосьці звонкім вечарам так незвычайна хораша клікаў жарабя: «Тпроля, тпроля, тпроля!..». Або як ён песню чуў — таксама вельмі новую для цябе, незвычайна прыгожую:

Загарэлася вячэрняя зара...
Добры вечар, гаспадынька мая!..
Ці зрыхтована вячэрыца твая?..

Сваёй навізнай, незвычайнасцю гэтая песня,— зрэшты, толькі абрыўкі яе, дый без мелодыі, якую трэба было дадумаць, даадчуць самому, — песня сардэчна пераклікалася са

жніўнымі песнямі, якія часам гучалі і над нашым вячэрнім полем.

А просты сказ, якім у кніжцы канчаецца фрагмент апавядання, помніцца і дагэтуль, і сёння, ад таго малечага адчування, хвалюе... ну, невядома чаму. І сапраўды, юнак Архіп (сёння — Максім) прыехаў у сваю вёску, з дарогі добра выспаўся, сям'ёю селі снедаць і — «пацякла бясконца, прыемная гутарка аб тым, аб сім і аба ўсім...».

У многіх любімых пісьменнікаў ёсць заключныя сказы, нават таксама толькі абрыўкі тых сказаў, якія запамніліся нам з маленства. Скажам, у Тургенева, пра Каліныча, які «...запел вполголоса... и все глядел да глядел на зарю...»; у Сянковіча, пра малога, закатаванага Янку-музыканта: «Nad Jankiem szumiały brzozy»; у Шаўчэнкі: «...затихло все... Тільки дівчата та соловейко не затих»; у Багдановіча: «...а тут, каля акна, малінаўка пяе і стукае жаўна»... І яшчэ можна многае прыгадаць, успомніць сам-насам, калі-небудзь дык нават і з затоена пацямнай, міжвольнай слязой — аб тым, аб усім і аба ўсім...

Заданні

1. Чаму Янка Брыль даў такую назву свайму эсэ?
2. Чым уразіў вас змест гэтага эсэ? Якія думкі выклікаў?
3. Чаму можна назваць гэта эсэ яркім і глыбока асабістым?
4. Чаму можна сказаць пра мову гэтага эсэ, што яна ацэначная, вобразная, суб'ектыўная?

Эсэ-дзённікавы запіс

7.07.1938 г.

Максім Танк

Пасля Рэмбо і Бадлера не стала тэм паэтычных і непэтычных. Яшчэ да знаёмства з іх творчасцю я адчуваў гэта ў адносінах да слоў. Дарэчы, зараз са сваёй запіснай кніжкай усюды

палюю на рэдкія словы, якіх пакуль што няма ў слоўніках. Ды слоўнікі заўсёды пазніліся і ніколі не маглі ўгнацца за жывой мовай. Мне здаецца, што кожны пісьменнік павінен мець апроч усеагульнага слоўніка яшчэ і свой асабісты. І справа не ў тым, хто карыстаецца большай колькасцю слоў, а хто — меншай. Справа ў беспамылковым адчуванні паху, колеру, значэння кожнага слова, часу і месца для яго. Ну, а скарбонка слоў-самародкаў у запасе заўсёды прыдасца. Без яе нават нельга абысціся. Пра гэта думаў я, наведаўшы сёння старога кніжніка. І застаў я яго ў нейкім чорным выцвілым балахоне і ў ярмолцы. Сядзеў ён, згорбіўшыся над старой у скураным пераплёце кнігай. Калі я ўладкаваў свае рукапісы, лісты з вершамі Звестуна, Сіраты і інш., ён паказаў мне — а кніга гэта аказалася «Повесть временных лет» — цікавы расказ манаха пра тое, што да яго аднойчы прыехаў чорт. Мяне ўразіла мова кнігі.

Заданні:

1. Што стала тэмай эсэ Максіма Танка?
2. Знайдзіце тэя прыкметы, якія ўказваюць, што гэта дзённікавы запіс.
3. Якія жанравыя прыкметы эсэ ў гэтым прыкладзе вы можаце адзначыць?

Тэмы і заданні па напісанні эсэ (матэрыял для правядзення творчага практыкуму)

1. Інтэрнэт і кніга.
2. Самая цікавае / нецікавае ток-шоу.
3. «Паводзіны — гэта люстэрка, у якім кожны паказвае сваё аблічча» (І. В. Гётэ).
4. Напішыце тэкст эсэ-мастацкай замалёўкі.
5. Напішыце эсэ-партрэт па жывапісным партрэце (напрыклад, С. Андруховіч «Янка Купала», А. Марачкін «Партрэт Цёткі»).
6. Выкажыце сваю думку пра эсэ як жанр.

ВОДГУК

Сярод прапанаваных для вывучэння ў школе жанраў значнае месца займае *водгук* на мастацкі твор.

ВОДГУК — гэта суб'ектыўнае паведамленне пра твор з элементамі аналізу, але без усебаковай характарыстыкі зместу і мастацкай структуры;

— гэта абмен уражаннямі пра твор, ацэнка ўчынкаў герояў, выяўленне творчага почырку пісьменніка, яго поглядаў на жыццё і яго праблемы.

Мэта — расказаць у самых агульных рысах, падзяліцца ўражаннямі, зацікавіць, пераканаць у сваіх ацэнках.

Практыка паказвае, што зварот да водгукаў дае вялікі плён у развіцці асобы: не толькі садзейнічае набыццю навыкаў глыбокага ўспрымання мастацкага тэксту, але і развівае мысленне, інтэлект, выпрацоўвае эстэтычны густ.

Напісанне водгуку шырока практыкуецца пры правядзенні разнастайных конкурсаў, а таксама ўключана як адно з заданняў у алімпіяды па беларускай мове і літаратуры.

Галоўнае ў водгуку — гэта выражэнне ўласнай думкі адносна прачытанага, ацэнка і матывацыя гэтай ацэнкі.

Некаторыя лічаць, абапіраючыся на само азначэнне, што паколькі водгук — гэта суб'ектыўнае паведамленне пра твор, то не можа быць і ніякіх патрабаванняў. Гэта свабодны аналіз і пераказ асабістых уражанняў. Такая пазіцыя мае свой станоўчы бок: водгукі вызначаюцца выразнай індывідуальнасцю, нязмушанасцю разважанняў. Але адмоўных паказчыкаў

яшчэ больш. Па-першае, найчасцей пры такім падыходзе падаецца звычайны пераказ зместу з нязначнымі каментарыямі. Па-другое, адштурхнуўшыся ад праблемы, узнятай у творы, аўтары проста падаюць уласныя разгорнутыя разважанні, а першакрыніца застаецца далёка ўбаку. Па-трэцяе, ацэнкі найчасцей выказваюцца павярхоўныя, на ўзроўні зместавага, анэстэтычнага (без увагі да мастацкіх сродкаў) успрымання.

Спецыфіка ж аналізу мастацкага твора патрабуе сінтэзу эмоцый і розуму.

Кожны мастацкі твор непаўторны, адметны, а таму і ажыццяўленне яго аналізу павінна быць адпаведнае, але ў той жа час і такое, што не выключае захавання некаторых тыповых падыходаў, якія прад'яўляюцца самой спецыфікай літаратурных твораў.

Водгук уключае прыкметы *рэцэнзіі*, *сачынення-разважання* і *эсэ*. Пры стварэнні водгуку асаблівая ўвага павінна скіроўвацца на ўменне перадаваць уласныя ўражанні і ацэнкі. Па меры азнаямлення з тэарэтыка-літаратурнымі паняццямі адбываецца ўключэнне іх аналізу ў змест водгуку.

ПАТРАБАВАННІ І ПАРАДЫ ДА НАПІСАННЯ ВОДГУКУ

Працуючы над водгукам, неабходна кіравацца **наступнымі патрабаваннямі**:

- назваць аўтара, твор;
- выявіць жанр, асноўную тэматыку і праблематыку;
- раскрыць аўтарскую пазіцыю;
- вызначыць ролю сюжэта, кампазіцыі, вобразаў;
- бачыць мастацкія сродкі і абгрунтаваць іх ролю;
- абгрунтоўваць сваю ацэнку прачытанага;
- умець цытаваць, супастаўляць, праводзіць паралелі;
- умець кампазіцыйна афармляць працу.

Водгук патрабуе «ўдумвання», пранікнення ў тэкст. Такое пранікненне асабліва важнае і неабходнае, каб не ісці да

фармальна зразумелага выніку — бачання развязкі і фармуля-вання ідэі твора «карацейшым шляхам», апускаючы апісанні, дэталі, сцэны і тым самым збядняючы сваё ўспрыняцце твора. Гэта як у загадцы ці рэбусе спачатку паглядзець адказ, а пасля прыступіць да рашэння. Трэба ўдумвацца ў тэкст, супастаўляць дэталі і эпізоды, асэнсоўваць сутнасць і кампазіцыю твора, адчуваць настрой, якім прасякнуты твор.

Асобаснае прачытанне мастацкіх твораў немагчыма без бачання аўтарскай пазіцыі, без звароту да асобы аўтара. Як падкрэсліваюць даследчыкі, мастацкі свет, створаны пісьменнікам, — гэта своеасаблівы зрэд акаляючага свету, адлюстраванне і выражэнне ўнутранага свету пісьменніка. Спосабы вызначвання аўтарскага бачання разнастайныя: ад выбару тэмы, жанру да адбору і ўжывання мастацкіх сродкаў. Асоба аўтара можа прысутнічаць у творы адкрыта або зашыфравана.

Глыбокае ўспрыняцце эмацыйна-вобразнага зместу твора (асабліва лірычнага) звязана з разуменнем яго асноўных узроўняў — лексіка-семантычнага, інтанацыйна-рытмічнага і стылістычнага. Зыходзячы з гэтага, зразумела, наколькі важна выхоўваць пільную ўвагу да кожнага слова, фарміраваць уменне разумець яго ў прамым і пераносным значэннях, услухоўвацца ў яго гучанне. Неабходна ўсвядоміць, што слова ў мастацкім творы нясе ў сабе аўтарскую эстэтычную ацэнку рэчаіснасці, яно і сэнсавая, і эмацыянальна-псіхічная адзінка.

Галоўнае — бачыць і цаніць не толькі сэнс сказанага, але і трапнасць, непаўторнасць, неабходнасць славеснага вобраза ў творы. Эстэтычная ацэнка — асноўнае, што павінна выяўляцца ў водгуку на мастацкі твор.

Доказнасць разважанняў узмацняецца, калі падмацоўваюць іх цытатамі, прэцэдэнтнымі тэкстамі, а калі праводзяцца паралелі з іншымі творами, то ўключаюцца спасылкі на іншых аўтараў; могуць выкарыстоўвацца і ўласныя паэтычныя радкі.

Водгук павінен быць аформлены кампазіцыйна. Абдумваючы змест, неабходна клапаціцца пра суадноснасць кампазіцыйных частак (1/4 — уступ і заключэнне, 3/4 — асноўная частка). Зацягнуты ўступ і адсутнасць заключэння зніжаюць вартасць водгуку.

Заданні:

1. Арыентуючыся на патрабаванні да водгукаў, прааналізуйце наступныя ўзоры. Паразважайце, наколькі водгук адпавядае твору.

2. Сфармулюйце для сябе, што супадае з вашымі ўражаннямі, асацыяцыямі, ацэнкамі, а што не. Папрактыкуйцеся ў падборы сваіх прыкладаў, аргументаў, паралеляў.

МАТЭРЫЯЛ ДЛЯ НАЗІРАННЯ І АБМЕРКАВАННЯ

І. Грамовіч

Воблакі

Калі ёсць што найпрыгажэйшае ў свеце, то, бадай, гэта воблакі...

О, як яны збіраюцца! Як плывуць і растуць у сіняве!.. Не наглядзецца, не налюбавацца!

Ляжым на пагорку. Глядзім у неба. Над табою — позіркам не абняць — блакітная шырыня. Ты адзін перад усёй гэтай бязмежнай, нямой глыбінёй, з вока на вока, толькі, здаецца, матухна-зямля злёгка трымае цябе за плечы. Ледзь-ледзь. Здаецца, адарвешся і паляціш у гэта блакітнае бяздонне...

Аж страшна!

Страшна, а хочацца паляцець, паплысці. Хораша! Воблакі, нібы авечкі, сабраліся на сінім полі. Адкуль яны? Куды нясуцца?

Не, яны не застылі. Яны плывуць.

Клубкамі растуць. Вырастаюць. Гэта, што было наперадзе, застаецца ззаду. Яго абганяе сярэдняе... Нібы рукой, абняло сяброўку. А сяброўка робіцца меншай, радзейшай. Ды яна ж нікне, растае! А побач белым круглым купалам шуганула, узнялася суседка-хмара...

Як цудоўна!

Не наглядзецца на воблакі ў бязветраны дзень. Яны могуць расці, вырастаць, могуць знікаць, як дым. Могуць клубіцца на адным месцы і разрастацца ўшыркі. І рабіцца велічэзнай цяжкой хмарай. Гэта хмара насупліваецца, як бы згушчаецца, чарнее, і раптам грывне гром, і з яе ўмомант пасыплецца дождж. Буйныя серабрыстыя кроплі яго будуць сыпацца на зямлю, а непадалёку — глянеш — асветлены сонцам, стаіць зялёна-залаты лес. Дрэвы цешацца, пазіраючы ўгору. Ім свеціць сонца.

У ветраны дзень часцей бываюць нізкія воблакі. Яны імчацца па небе на адной вышыні, як ганцы. Шпарка, без аглядкі, гуртом. Сонца між іх то выгляне, то схавецца. Толькі воблакі могуць расказаць пра нястрымны рух жыцця.

Іх трэба навучыцца чытаць і разумець.

Воблакі ўпрыгожваюць неба, апранаюць яго. То, бывае, усё яго паб'е на груды. То воблачная града шлейфам-шалікам працягнецца ад небасхілу да небасхілу. То коўдрай зацягне ў адным баку. То серабрыстымі фіранкамі перыстыя хмаркі доўга вісяць на вялікай вышыні.

Я любіў глядзець на воблакі, глядзець і думаць...

Найбольшая прыемнасць глядзець на воблакі ў летнія, пагодлівыя дні, калі ў небе лётаюць птушкі. Вясною — жаваранкі. А ўлетку — ластаўкі і стрыжы. Ласкава чылікаючы, з імклівым свістам яны праносіліся над галавой.

А ўвосень надта падабалася, як высока-высока плавалі буслы. Павольна, не махнуўшы крылом, яны плавалі, збіраючыся ў вырай. Плавалі па крузе, узнімаючыся вышэй і вышэй... Вышэй аблокаў!

Тады самому хацелася лятаць.

Сэрца заўсёды хвалявала навальніца...

У навальніцу ўсё трапяталася ў грудзях. Я бачыў, як хмары ляцелі ў роўным кірунку. Яны страчаліся. Усё бушавала. Усё ў паветры кіпела. Усе воблачкі, усе хмары і похмаркі з-пад сонечнай вышыні. Навальнічныя перуны таўклі іх, як месіва, і секлі агністымі маланкамі. Гром адгукаўся ў сэрцы...

Страшнавата было. Асабліва ў лесе, дзе ў буру дрэвы самі ўзнімалі трэск і пошчак.

А ў сонечны дзень, бывала, сяджу, гляджу... Здаецца, такіх воблакаў, як сёння, не бачыў ніколі. І, здаецца, не ўбачу...

Цудоўна!

І так штодня.

Бо воблакі як само жыццё. Жыццё цячэ — хмаркі бягуць. То бываюць цёмнымі, то яснымі. То спакойнымі, то неспакойнымі. Не налюбуешся на іх, як на само жыццё. Хмары і воблакі — гэта мары маленства. Мары аб сталасці. Аб пазнанні нязведанага.

Водгук на апавяданне І. Грамовіча «Воблакі»

З маленства чалавека акружае прырода, захапляе сваёй разнастайнасцю, зачароўвае характвом. Яна служыць крыніцай натхнення для мастакоў і пісьменнікаў, бо прырода — гэта і ёсць паэзія. Вось і ў лірычным апавяданні-апісанні Івана Грамовіча кожны радок нібы ўвасабленне гэтай паэзіі.

Малюнкi, убачаныя не толькі вачыма мастака слова, але і чуйным сэрцам, абуджаюць у нас яркія зрокавыя ўяўленні. Чытаеш — і нараджаецца адчуванне, што перад табою не мастацкі тэкст, а некалькі акварэльных пейзажаў. І на кожным з іх — па-свойму непаўторны малюнак воблачнага неба. Шляхам умелага выкарыстання магчымасцей мастацкага слова, пісьменнік даносіць да нас прыгажосць фарбаў, гармонію рухаў. Кожная фраза, ужытая нават у сваім канкрэтным зна-

чэнні, набывае вобразны характар («Як плывуць і растаюць у сіняве!..», «Яны могуць расці, вырастаць, могуць знікаць, як дым...»). Шматлікія ж параўнанні і метафары ажыўляюць, адухаўляюць прыроду. Мы вобразна ўяўляем сабе то сіняе поле, на якім рассыпаліся, разбегліся, «нібы авечкі», маленькія белыя воблачкі, то шэры шлях, якім імчацца «шпарка, без аглядкі, гуртом», як ганцы, дробныя хмаркі. Перад намі то лагоднае летняе неба, дзе лётаюць, «ласкава чылікаючы», ластаўкі і стрыжы, то задумлівыя восеньскія нябёсы, дзе «высока-высока плаваюць буслы».

Мне зразумела і знаёма гэта пачуццё пісьменніка. Бо сапраўды, так прыемна, лежачы на зямлі, глядзець у неба і, як аўтар, адчуваць адвечную чалавечую мару адарвацца ад зямлі і ўзяцець пад белыя купалы аблокаў.

Асабліва ўражваюць малюнкi, створаныя пісьменнікам пры дапамозе разгорнутых метафар. Адзін з самых яркіх — малюнак навальнічнага неба. Навальніца, як гаспадыня, замешвае цеста з воблакаў і хмараў і рэжа «месіва» вострым нажом агністых маланак.

Па-майстэрску выкарыстоўвае аўтар сінтаксічныя сродкі выразнасці. Разнастайная будова сказаў, сінтаксічных форм надае дынамізм апісанню. Пытальныя, клічныя сказы, паўторы адлюстроўваюць душэўны стан апавядальніка, падкрэсліваюць выказаную думку («Адкуль яны? Куды нясуцца?», «Аж страшна!», «Як цудоўна!»).

Іван Грамовіч тонка адчувае прыгожае ў прыродзе і стараецца перадаць гэта адчуванне нам, імкнецца сапраўды навучыць захапляцца характэрам прыроды, у звыклых з'явах бачыць незвычайную прыгажосць.

Апошні абзац апавядання — гэта ўжо не апісанне, а разважанне. Воблакі нагадваюць пісьменніку само жыццё. Так, як бягуць хмары, бягуць і дні: «То бываюць цёмнымі, то яснымі. То спакойнымі, то неспакойнымі». Але мы ўсё павінны цаніць. Думка аўтара пераклікаецца з выслоўем, якое я некалі

прачытала і цяпер успомніла: «Каб у жыцці ўсё было цудоўна, у ім не было б нічога цудоўнага».

Такім чынам, Іван Грамовіч падводзіць нас да высновы, што мы павінны цаніць наша жыццё ва ўсіх яго праявах. Бо толькі тады ў ім будзе больш прыгажосці, калі мы навучымся бачыць гэту прыгажосць.

Аляксей Пысін

Яшчэ не скончана дарога,
І хочаш думаць аб зямным.
Не пакідай мяне, трывога,
Будзь спадарожнікам маім.

Ты дай адчуць дыханне хмары,
З якою едзе градабой,
Пазнаць між радасных па твары
І тых, хто з смуткам і журбой.

Каб без разліку і без платы
Падаць руку таму, хто брат,
Бо незваротныя ёсць страты,
І сам я ў чымсьці вінават.

Былі б сягоння мы намнога
І прыгажэй, і маладзей,
Каб паважалі больш, чым Бога,
Для нас народжаных людзей.

Трымаю споведзь, не маленне,
Бо і сябе я не бярог.
І мой суддзя — маё сумленне
Прад даллю будучых дарог.

Не папрашу ў яго амністый,
Ні парушынкi не ўтаю,
Хачу абноўленай і чыстай
Аддаць людзям любоў сваю.

1963 г.

Водгук на верш А. Пысіна «Яшчэ не скончана дарога...»

Гэты верш уяўляе сабой маналог-споведзь лірычнага героя, за плячыма якога багаты жыццёвы вопыт. Ён хоча бачыць свет такім, які ён ёсць на самай справе, — «зямным». Крытэрыем вымярэння ўсяго, што адбываецца ў жыцці, стала для лірычнага героя вернасць памяці франтавым пабрацімам, бо аўтар неаднойчы бачыў, як гінулі яго сябры на фронце. Думка пра абавязак перад загінуўшымі баявымі сябрамі, трывога за высокія ідэалы чалавечнасці не пакідаюць франтавіка. Ён адчувае няладнае ў «дыханні хмары», імкнецца бескарысліва зрабіць дабро тым, у каго на твары смутак і журба. З болей у душы герой А. Пысіна ўспамінае пра незваротныя страты і ў час вайны, і ў час рэпрэсій. Сумленне не дазваляе яму лічыць сябе невінаватым у гэтым. У вершы ён прызнаецца: «І сам я ў чымсьці вінаваты». Гэтай віной абумоўлена трывога лірычнага героя А. Пысіна за маральны стан дня сённяшняга, яна выклікае споведзь-«ачышчэнне» перад будучым:

Былі б сягоння мы намнога
І прыгажэй,
і маладзей,
Каб паважалі больш, чым Бога,
Для нас народжаных людзей...

Вышэй за ўсё аўтар цэніць у адносінах паміж людзьмі чалавечнасць. Самы высокі крытэрыў для паэта — яго сумленне, ім асабіста пройдзены жыццёвы шлях. «Тое, што я не напісаў раней, мушу напісаць цяпер, у новым асэнсаванні і асвятленні», — гэтае прызнанне А. Пысіна дапамагае зразумець гуманістычны пафас верша «Яшчэ не скончана дарога...».

Нельга сказаць, што верш вельмі насычаны вобразнымі сродкамі, неяк найбольш звяртаюць на сябе ўвагу дзеясловы, ужытыя ў ім. Адразу разумееш, што дзеянне — аснова твора. У пачатку гэта «не пакідай» мяне трывога, будзь спадарожнікам маім...», далей працяг: адчуць, пазнаць, падаць,

аддаць — дзеясловы неазначальнай формы закончанага трывання. Паэт звяртае нашу ўвагу на завершанасць сваёй думкі, імкнецца засяродзіць чытача на галоўным: «хачу абноўленай і чыстай аддаць людзям любоў сваю». Гэтыя словы можна лічыць і афарызмам, так ярка яны гучаць. Маліцца не Богу, а чалавеку, любіць чалавека — вось тое, што аўтар імкнецца нам данесці. Застаецца толькі падхапіць яго словы і несці па жыцці. Хай кожны адчуе сваю значнасць на Зямлі Людзей.

Заданні:

1. Прааналізуйце водгук, ацаніце яго.
2. Ці згодны вы цалкам з аўтарскай думкай з цытаты?
3. Ці правільна вызначана і патлумачана аўтарская пазіцыя (маліцца не Богу, а чалавеку, любіць чалавека)?
4. Ці згодны вы з пазіцыяй аўтара?
5. Звярніце ўвагу на тое, як разглядаецца ў водгуку роля мастацкіх сродкаў.
6. Пашырыце гэты тэкст. Дапішыце свой уступ і заключэнне.

Аляксей Карцюк

Расстрэл

У магазіне — амаль пуста.

Да апошняга пакета з малаком адначасова пацягнуліся дзве рукі. Адна — набрынялая, з вузламі на суставах, а другая — выпешчаная, з ямачкамі на згібах выпеставаных пальцаў, з бліскучымі пярсцёнкамі ды яркім манікюрам. Позіркі дзвюх жанчын скрываўліліся. Бабуля добразычліва заахвоціла:

— Калі ласка, калі ласка, дзевушка, бярыце на здароўе вы, я не спяшаюся! Зараз пададуць яшчэ, хопіць вам усім.

Здаволеная маладзічка трымала за руку сына і ўсміхалася:

— Бабушка, мабыць, мяне не пазнала?

Старая ўзняла галаву з зачасанымі на акуратны прабор шэрымі пасмамі ды напружыла памяць.

— Ах, Га-алачка!.. Галіна Сярге-еўна! Ах, якая вы прыгожая, шыко-оўная!

— Я, я-а!.. Мы пяць гадоў былі за граніцай.

— І сыно-очак цяпер стаў зусім падобненькі на вас!.. По-оўненькі які!.. Бо-ожа, як ён хварэў, колькі яго я папанасі-іла начамі, калі спаць нікому не даваў!.. Хутка, мабыць, у школу пойдзе!

— Восенню. Школа побач. Мы ўжо тут год жывём. Даўно вас не бачыла і падумала, што памерлі!

Твар бабулі прыкметна пазмрачнеў, хоць яна яшчэ і працягвала ўсміхацца.

Паправіўшы стракатую кепку на сваім херувімчыку, маладзіца на развітанне паспешліва кіўнула. Надта ж разбавёная, заспяшалася ў аддзел «Сокі-воды», дзе ў чарзе за папяросамі стаяў муж. Пракрычала:

— Сэ-эрж, зірні! Там, ля прылаўка — нашая бабка! А мы з табой думалі, што яна даўно памерла! Жыве-е!..

У малочным аддзеле ў гэты момант з грукатам адкрыўся ліфт — падалі свежыя пакеты. Бабуля не стала чакаць, покуль іх выстаўяць на прылавак. Яна павярнулася ды сіратліва патэпала на выхад, спатыкаючыся на гладкай і роўнай, як люстра, падлозе з матлахскай пліткі.

Водгук на апавяданне Аляксея Карпюка «Расстрэл»

Нас раяць словы-ледзяшы

Кожны пісьменнік у сваёй творчасці заўсёды шукае дасканалыя формы дыялогу з чытачом. Адною з такіх форм стаў жанр мініяцюры, які адкрыў новыя магчымасці пранікнуць у тайнікі духоўнага свету чалавека, у сутнасць сацыяльных з’яў. Да гэтага жанру адносіцца і мініяцюра Аляксея Карпюка «Расстрэл».

У аснову сюжэта аўтарам пакладзены адзін з калейдаска-пічных малюнкаў-эпізодаў жыцця, як і вымагае закон гэтага жанру, вельмі лаканічны, сціснуты ў сэнсаве ядро. Перад намі

выпадковая сустрэча ў магазіне маладой жанчыны з былой нянькай сына. Асобныя дэталі і рэплікі пашыраюць рамкі падзей: хлопчык восенню пойдзе ў школу, «пяць гадоў былі за граніцай», год назад вярнуліся, а гэта значыць, што і мінула шэсць гадоў. Колькі радасці, колькі разоў, здаецца, павінна выклікаць гэта сустрэча. Але шчырай радасцю напоўнілася толькі сэрца старой нянькі. Адсюль арганічна акрэсліваюцца вобразы. Дакладней сказаць, акрэсліваюцца характары, бо сцісласць твора не дае магчымасцей для шырокага раскрыцця вобразаў. Разгорнутыя характарыстыкі саступаюць месца яркім дэталям. З такой мастацкай дэталі і пачынаецца наша знаёмства з персанажамі. Да апошняга пакета з малаком цягнуцца дзве рукі: «Адна — набрынялая, з вузламі на суставах, а другая — выпешчаная..., з бліскучымі пярсцёнкамі ды яскравым манікюрам». Праз гэтыя дэталі і праяўляюцца перад намі, як на фотаздымку, гераіні, разгортваюцца іх характары.

З сімпатыяй, якая адразу ж перадаецца чытачу, выпісваецца вобраз бабулі. І ў яе знешнасці, і ва ўчынках (саступае апошні пакет малака), адразу бачна сардэчная дабрыва, спагадлівасць, сціпласць.

Рэзка кантрастуе з ёй вобраз Галіны Сяргееўны. Гэта чэрствая мяшчанка, у якой адсутнічае нават элементарная тактоўнасць. Замест увагі і ўдзячнасці мы чуем поўнае эгаізму і самазадаваленасці: «Я, я-а!...».

З супрацьпастаўлення характараў вынікае маральна-этычная праблема, што складае ідэйную сутнасць мініяцюры. Якой жа бездухоўнай павінна быць асоба, каб забыцца на зробленае дабро. Але ўсё забыта Галінай Сяргееўнай: і хваробы сына, і бяссонныя ночы. Забыта, бо асноўны цяжар пераклала тады на свае плечы старэнькая нянька. Увесь гэты невымерны клопат падаецца аўтарам у адной ёмістай фразе: «Божа. Як ён хварэў, колькі я яго папанасіла начамі...». І за гэта ні слова падзякі ў адказ, толькі кашчуннае здзіўленне, што старая, аказваецца, яшчэ не памерла.

Аўтар справядліва падкрэслівае, што зло, як правіла, мае свой працяг. Каго ўзгадуюць падобныя Галіне Сяргееўне? Адным іранічным словам «херувімчык», па словах старой, зусім падобненькім да мамы, Карпюк падводзіць нас да адказу на гэтае пытанне.

У мініяцюры сапраўды ўзважана кожнае слова, кожны сказ. Стылістычна афарбаваныя словы, выразы працуюць на стварэнне яркага малюнка. Тут і ўбоства нашых бытавых зваротаў («дзевушка»), якія спецыяльна захаваны аўтарам і якія ўзмацняюць наша адчуванне рэальнасці падзей. Выразныя сінтаксічныя сродкі даюць магчымасць як бы пачуць напісаныя сказы. «Сэ-эрж, зірні! Там, ля прылаўка — наша бабка! А мы з табой думалі, што яна даўно памерла! Жыве-е!..» У гэтым прамаўленні апошняга слова ўся кульмінацыйная заостранасць, уся сутнасць назвы. Расстрэл. Слова сінанімічнае паянцю «знішчэнне». Бязлітасны, жорсткі духоўны расстрэл.

Можна сцешыць сябе, што ў сталым, ад прыроды добра-зычлівым чалавеку немагчыма так, ураз, знішчыць высокую духоўнасць.

Ды і сам аўтар хутчэй за ўсё не адмаўляе гэтага. Выкрывальная сіла якраз у самім факце: бездухоўнасць расстрэльвае духоўнасць. Таму такі глыбокі трагізм заключнай фразы: «Яна [бабуля] сіратліва патэпала на выхад, спатыкаючыся на гладкай і роўнай, як люстра, падлозе з матлахскай пліткі».

З вялікай пранікліваасцю і майстэрствам уводзіць нас пісьменнік у свет маралі, імкнецца засцерагчы жыццё ад бездухоўнасці. Мініяцюра «Расстрэл» будзіць думку, абвастрае этычную чуласць, а гэта і ёсць галоўнае прызначэнне і галоўная прыкмета дасканалага мастацкага твора.

Заданні:

1. Якую праблему ўздымае ў апавяданні аўтар?
2. Што стала асновай сюжэта?
3. Як вы ацэньваеце герояў апавядання?

4. Якія сродкі выразнасці выкарыстоўвае аўтар для абма-
лёўкі сваіх герояў?

5. Як праяўляецца пазіцыя аўтара?

6. Акрэсліце свае адносіны да таго, што адбываецца ў апа-
вяданні, да праблемы, пастаўленай у ім.

7. Якія думкі і пачуцці выклікала ў вас апавяданне?

Тэксты для водгукаў

Пры працы над водгукам на мастацкі твор звяртайце ўвагу
і на наступныя аспекты:

1. *Тэма і ідэя.*

2. *Сутнасць назвы твора.*

3. *Мастацкія тropy.*

4. *Мастацкія прыёмы.*

5. *Асаблівасці мовы мастацкага твора.*

6. *Кампазіцыя, сюжэт, фабула (пры магчымасці).*

7. *Лірычны герой.*

8. *Аўтарская пазіцыя.*

9. *Уласнае ўражанне.*

Якуб Колас

Камень

Такіх прыгожых месцаў, якім быў гэты куток, рэдка дзе
можна знайсці. Прынамсі, так думаў даўганосы бусел, каторы
меў тут, на старадрэвіне, пышны палац. А бусел усё ж такі
трэцца па свеце, і на яго словы можна мець увагу.

Шумлівая рэчка, цёмны лес, поле, луг і гурт старасвец-
кіх дубоў, дзе асталяваўся бусел з сям'ёй, выглядалі весела,
а падчас і шчасліва, і гэтым самым як бы пацвярджалі, што
тут і сапраўды не кепска. Але бывалі і такія выпадкі, што ўсе
тутэйшыя жыхары крыху сумавалі, крыху гаравалі, — без
гэтага не абходзіцца ў жыцці. І хто ведае: быць можа, чым
часцей даведваюцца да нас нягоды, тым глыбей пачуванне
цаны жыцця, тым ясней яго светлыя моманты.

Але самым шчаслівым жыхаром быў тут, ведама, камень, — так злажылі і згадзіліся яго суседзі: рэчка, лес і дрыгія. І праўда, як ні моцныя дубы, а ўсё ж іх матлашылі і сушылі вятры, іх паліла сонца, на іх меціліся цяжэрныя хмары залатымі стрэламі пякучых маланак, а ў час навальніцы па іх каранёх тапталіся людзі.

Таксама рэчка знывала ад сушы ў сваіх берагах пад косамі гарачага сонца і агаляла сваё няшчаснае дно. Яе чыстае лона не раз заносілася смеццем, гразёю і розным брудам няпрошаных гасцей ручаёў, што вынікалі з ласкі навальніцы. Пра лес і казаць няма чаго. Ой, колькі разоў даводзіцца яму, старому, перадрыжаць усімі жылкамі за долю сваіх сыноў, як увойдзе сюды з бліскучай сякерай на плячах бязлітасны чалавек! Бывалі цяжкія часы і для бусла.

Не патрапіш у пару вярнуцца з выраю, намерзнешся досыць, стоячы на гняздзе, і духі табе падцягне, бо дзе знойдзеш спажытак у такую сцюжу? А каменю што? Кажуць жа — моцны, як камень, і маўклівы, як камень. Дык што яму астаецца тут? Ляжаць сабе, як пан, у мяккім доле. Ні дождж, ні жар для яго не страшны. Блісне сонца, дзьмухне вецер — і сухі камень, і цёпла яму.

І месца выбраў прыўдалае!

Тут і рэчка табе відаць, лес, і белыя хмаркі-гускі, што плаваюць па бязмежным прасторы сініх нябёс.

А колькі жыцця навокал яго! Чарнабровыя плісачкі любяць крыху падурэць каля каменя, а то проста сядуць на самы яго верх і пачнуць такія гамонкі, што толькі і можна пачуць іх увесну. Лясная жаваранка прылятае сюды начаваць, і, пэўна, гэта каменю пые яна такія прыгожыя песні, што душа замлявае. Што ж, шанцуе яму — і толькі! Кожнаму свая доля.

Так казалі суседзі шчаслівага каменя. Аднаго толькі не маглі сцяміць тутэйшыя жыхары: камень ніводным слаўцом не выявіў свае радасці, што нямала ўсіх тут здзіўляла.

— Ну, што ж? Такая ўжо натура яго!

Але здарылася тут вось якая рэч. Прылятае раз на сваё гняздо бусел ды кажа да дубоў:

— А ведаеце, браткі, што?
— А што? — усе разам запыталі яго.
— Шчаслівы наш камень... рассыпаўся.
— Ну?!
— Не можа быць! — зашумела рэчка.
— Што ж гэта такое? — прагукаў лес. І ўсе дзівіліся такому здарэнню.
— З чаго ж такое ліха прылучылася з ім? І ніхто не ведаў, што сказаць на гэта.

Пімен Панчанка

* * *

Калі мне бывала весела,
Калі мне бывала радасна,
Я часта па цэлым месяцы
Твайго не знаходзіў адраса.

Цяпер, адзінокі і стомлены,
Твой адрас так ясна ўспомніў я.
Пішу табе ліст, дзе грахі свае,
Як горкую праўду, апісваю.

А потым пытаю: «Навошта?» —
Не ходзіць цяпер туды пошта.

Пімен Панчанка

Заіру Азгуру

* * *

Век жыві і кахай,
І на хлеб зарабляй,
І нашчадкаў гадуй
Самай лепшай пароды...
Дзіцяня,
Кацяня,
Казляня,
Жарабя —
Залатыя шэдэўры прыроды.

Колькі зграбнасці,
Мілай і светлай красы,
А прывабнасці колькі ў дзіцяці!
Калі маці любуецца:
Тупае сын,
Прыгажэйшаю робіцца маці.

Успаміны маленства снягі замялі,
І даўно я не сентыментальны.
Я пішу пра любоў і каханне зямлі,
І пра час чалавецтва світальны.

Нездарма ў мастакоў старажытнай пары
У суровых трагічных карцінах —
І ягняты на лузе,
І малыя звяры,
І анёлы з усмешкай дзяцінай.

У вясёлым і добрым настроі быў Бог,
І ўсялякіх малых
Ён прыдумаў у яснае ранне...

Дык чаму ж вырастае з дзіця абібок,
Гвалтаўнік, і пляткар,
І забойца, і здраднік?

Абурайся, крычы, барані, засланняй!
Нечый сын
Гнёзды ластвак
Спорвае жэрдкаю.
І прыручанае ласяня
Забіваюць пры дзецях
Бугаі ненажэрныя.

А бацькоў маладых
Я не лаю знарок,
Хай падумаюць,
Як прыгажосць не растраціць:
Хай успомняць
Малога свайго
Першы крок
І усмешку шчаслівую маці.

Уладзімір Караткевіч

* * *

Можна ўсё: пусціць каханне дымам,
Ўзяць і занядбаць мінулы шлях.
Але толькі не любіць Радзімы
З чорнаю павязкай на вушах,
З чорнаю павязкаю на вуснах,
З чорнаю павязкай на вачах.
Толькі слухаць словы нездрадлівыя,
Толькі не тлуміць яе маной,
Бо адным мы вінны пакуль жывы
Перад нашаю вялікай нівай:
Праўдай абавязаны мы ёй.
Ісцінай.
Адзінаю.
Адною.

Максім Танк

ЗЯМЛЯ

Ёсць звычай спаконвечны ў афрыканцаў:
Калі госць ад'язджае,
Яго просяць
Разуцца і з абутку пыл зямны атрэсці,
Бо гэта — іх найдаражэйшы скарб.
Тут могуць вам падараваць на памяць
Алмазы, золата ці сланоў біўні,
Але зямля,
У якой ляжаць бацькі іх,
А некалі і ім прытулак дасць,—
Не дорыцца нікому
І не прадаецца.

Заданне:

1. Як бы вы пачалі водгук на верш Максіма Танка, напрыклад, з цытаты, з рытарычнага пытання, з міні-разважання?

Максім Танк

Выпаў першы снег.
Радасць малым дзецям з яго
Будаваць белыя казачныя замкі,
Ляпіць белых пудзілаў,
Разрысоўваць яго
Белымі слядамі
Сваіх лыж, канькоў, санак.

Ды нехта выцягнуў дыван
І пачаў выбіваць з яго пыл
Розных сварак, нязгод, забабонаў...
І адразу неяк
Снег пашарэў,
І ўвесь свет пашарэў.
І змоўк смех дзяцей.

1. Аналізуючы гэты верш, вучні вылучылі тры варыянты поглядаў на тэму і праблему:

- тэма беражлівых адносін да прыроды,
 - тэма «Чалавек і планета», разбуральныя наступствы тэхнічнага прагрэсу,
 - тэма «Дарослыя і дзеці», адказнасць за нашчадкаў.
- Ці згодны вы з гэтым? Якое ваша ўласнае меркаванне?

Эсэ-водгук

Якуб Колас

Беларускі вечар у Вільні 2 лютага

Мне прыходзілася бачыць беларуса пры ўсякіх прыпадках яго жыцця. Бачыў яго ў беднай абстаноўцы дамовага жыцця, бачыў у радасці і ў бядзе, у няшчасці, у астросе. На тэатральных жа падмостках мне давялося ўгледзець беларуса першы раз 2-га лютага.

Страшна зацікаўлены, я нецярпліва чакаў, калі падымецца завеса і адкрые сцэну, дзе я ўбачыў беларуса ў саўсім новай для мяне абстаноўцы. Прызнацца, я трошкі баяўся, баяўся

таго, каб беларус не паказаў мне на сцэне поўную «несастаяцельнасць». Вот падымаецца завеса, адкрываецца з’ява. Бачу старога мужыка, вось з’яўляецца яго найміт-парабак, пачынаецца між імі гаворка... Я стараюся забыцца, што я ў тэатры, хачу зірнуць саўсім збоку, пераношуся ў думках у той вугалок жыцця, дзе такі прыпадак мог мець сваё месца, каб яснай убачыць усю праўду гэтага з’явішча, каб праўдзівей ацаніць яго і каб мець праўдзівейшы погляд на тое, як прыгодзен беларус да тэатра. З першых жа слоў артыстаў трывога мая прайшла і страхі развееліся. Тэатр страшэнна зацікавіў мяне, і ў ім я пачуў вялікую сілу падняцця народнага духу і яго гонару, і нішто, як ён, не можа зрабіць столькі для адраджэння Беларусі.

Жарцік «Пашыліся ў дурні», што ставілі на сцэне, прайшоў вяцёла, бойка, жыва і цікава. Усе артысты споўнілі свае ролі, як праўдзівыя прыродныя артысты. Сярод іх асабліва выдзяляліся тры: артыст, што іграў мельніка Куксу, парабак яго Антон і Нічыпар. Кожны з гэтых артыстаў паказаў не мала знання душы простага чалавека і так увайшоў у яго аблічча, што можна смела сказаць: «Гэтак і толькі гэтак трэба рабіць, гаварыць і дзяржаць сябе».

Аб адным толькі трэба пашкадаваць, аб тым, што сярод тэатральных рэчаў няма нічога свайго роднага, арыгінальнага. Праўда, тэатр у нас зачаўся нядаўна, і я думаю, што неўзабаве з’явіцца свае рэчы, каторыя нябрыдка будзе паказаць людзям. Гэты вечар паказаў мне, што канечне трэба шырыць ідэю тэатра, несці яго ў сёлы і мястэчкі, у самыя нізіны, а беларус, як мне здаецца, мае вялікую здольнасць да тэатра.

Што яшчэ кінулася мне ў вочы на гэтым вечары, дык гэта — нацыянальная апаратка некаторых дзяўчат. У гэтай апаратцы я знаходзіў іх надта цікавымі і арыгінальнымі, і яна робіць іх дужа прыгожымі.

Заданне. Паразважайце і дакажыце, што дадзены твор варта называць эсэ-водгукам. Аргументуйце свае адказы прыкладамі з тэксту.

РЭЦЭНЗИЯ

РЭЦЭНЗИЯ — гэта ўсебаковы аналіз, аб’ектыўная ацэнка твора, якая ўтрымлівае сістэму доказаў, абпіраецца на прыклады, цытаты з твора, спасылкі на літаратурныя крытычныя матэрыялы.

Мэта — даць усебаковую, глыбокую ацэнку твора.

ПАТРАБАВАННІ І ПАРАДЫ ДА НАПІСАННЯ РЭЦЭНЗІЙ

Строгіх патрабаванняў да структуры і змештавага нападзення рэцэнзіі не існуе. І тым не менш ёсць пэўныя аспекты, на якія абавязкова павінна звяртацца ўвага:

- у рэцэнзіі ў першую чаргу аналізуецца змест твора, тэматыка і праблематыка;
- разглядаецца мастацкае майстэрства пісьменніка;
- аналізуюцца мастацкія сродкі;
- указваецца месца пэўнага твора ў творчасці пісьменніка;
- адзначаюцца прыкметы творчай эвалюцыі;
- звяртаецца ўвага на элементы традыцый і наватарства;
- адзначаюцца станоўчыя і адмоўныя бакі твора ці зборніка.

Усё гэта патрабуе ад рэцэнзента пэўнай падрыхтаванасці, дасведчанасці, літаратурнага густу, літаратуразнаўчых ведаў, умення знаходзіць і вызначаць мастацкія сродкі, з дапамогай якіх пісьменнік увасабляе ідэю твора.

Рэцэнзія на мастацкі твор пішацца ў форме літаратурна-крытычнага артыкула.

Заданні:

1. Пазнаёмцеся з ніжэй прапанаванымі рэцэнзіямі. Знайдзіце ўсе прыкметы гэтага жанру.

2. Параўнайце рэцэнзіі на адзін твор і на зборнік і знайдзіце характэрныя для іх рысы, карыстаючыся наступнай памяткай:

Рэцэнзія на твор	Рэцэнзія на зборнік
1. Колькі слоў пра аўтара	
2. Агульная прэзентацыя твора ці кнігі (першы твор, чарговы зборнік і г.д.)	
Агульны аналіз (як і ў водгуку)	Тэматыка і праблематыка (падмацоўваць прыкладамі)
Жанравая спецыфіка	Жанравая разнастайнасць
Абавязковае цытаванне	
	Больш глыбокі аналіз асобных твораў (самых вызначальных, праграмных ці вартых крытычных заўваг)
Аб'ектыўнасць (заўвагі абавязкова абгрунтоўваюцца)	

Матэрыял для назірання і абмеркавання

Іван Навуменка

Адно апавяданне

Імя Максіма Гарэцкага толькі ў апошнія гады становіцца вядомым шырокаму чытачу. Пасля надрукавання раманаў «Віленскія камунары» і аўтабіяграфічнай аповесці «Камароўская хроніка» мы як бы нанова адкрылі для сябе гэтага надзвычай цікавага і арыгінальнага мастака слова. А між тым Максім Гарэцкі быў у ліку пісьменнікаў, якія закладвалі першыя цагліны ў падмурак беларускай прозы. Пра адно з апавяданняў Гарэцкага — «Літоўскі хутарок», якое было напісана ў 1915 годзе, у той час, калі пісьменнік знаходзіўся на руска-германскім фронце, мне і хочацца сказаць некалькі слоў.

Дарэвалюцыйнае беларускае апавяданне, прадстаўленае імёнамі Ядвігіна Ш. (А. Лявіцкага), Якуба Коласа, Змітрака Бядулі, было не надта разнастайным у жанравых адносінах. Псіхалагізм, глыбокае, шматбаковае бачанне жыцця толькі-толькі прабівалі ў ім сабе дарогу. Таму — скажу шчыра — я быў здзіўлены, калі некалькі гадоў назад прачытаў «Літоў-

скі хутарок» Максіма Гарэцкага. Па ўзроўні творчай культуры гэтае апавяданне можна было параўнаць хіба толькі з лепшым, што стварыў да рэвалюцыі ў прозе Якуб Колас — з яго апавяданнямі «Нёманаў дар» і «Малады дубок».

Гаворка ў творы Гарэцкага ідзе пра звычайную сядзібу Яна Шымкунаса, размешчаную недзе паблізу прускай граніцы, пра яе жыхароў — самога гаспадара Яна, ягоную жонку Даміцэлю, дачок Ядвісію і Монцю, а таксама салдат рускай арміі Ярмашчука і Дудзіка, фейерверкера Сініцу, што сталі сваімі людзьмі на гэтым адзінокім хутары.

Спачатку хутарок знаходзіўся па гэты бок фронту, у межах баявых дзеянняў рускай арміі, потым прыйшлі салдаты кайзера Вільгельма, затым зноў вярнуліся рускія. Вайна парушыла мірны жыццёвы клопат жыхароў хутарка, прынесла ім незлічоныя пакуты. Пра ўсё гэта пісьменнік раскажаў з такой чалавечай увагай да іх жыцця, побыту, з такім вялікім болям, спагадай да пакут простых людзей. І разам з тым у апавяданні няма ніякіх знешніх эфектаў, эмацыянальных «выбухаў». Усё ў ім проста, будзённа, звычайна. Але ж раскажаць так — значыць валодаць найвышэйшым майстэрствам, быць рэалістам, псіхолагам у самым высокім значэнні гэтых слоў. Вось, скажам, сціслыя і па-мастацку ёмістыя партрэты дачок Яна Шымкунаса:

«Чорненькая Ядвісія не была так прыгожа, як большая Монця, але яе бойкія, вясёлыя чорненькія вочкі, чырвона-смугленькія з ямачкамі шчочкі, дзяціна-капрызны са смяшком склад вуснаў, маладыя круглыя ручкі, гібкасць і крутасць паланялі салдатаў, не ведаўшых, чым і як ёй дагадзіць.

Беленькая Монця мела больш строгую красу і была сур'ёзней і неjak задумней. Гэта быў тып літвінкі. Прадаўгаваты тварык з шэрымі, сумнымі, удаўжонага разрэзу вачамі; круглы, але правільны нос; рот з рысамі, лёгка даючымі пакорліва-сумную ўсмішку; роўныя, белыя зубы, доўгая, багатая белакурая з завіточкамі каса.

Не кожны салдат рашаўся жартаваць з Монцяю».

Вось гэтую багатую «прадметнасць», «рэчавасць» бачання жыцця, высокую рэалістычную, псіхалагічную культуру і нёс у беларускую прозу Максім Гарэцкі, пісьменнік надзвычай таленавіты і глыбокі.

Сяргей Габрусевіч

Крынічка цячэ пад вярбою

Канстанцін Паустоўскі ў «Залатой ружы» адзначаў, што паэтычнае ўспрыманне жыцця, акаляючай нас рэчаіснасці — найвялікшы падарунак, які дае нам дзяцінства. І калі чалавек на працягу доўгіх гадоў штодзённага жыцця гэты падарунак зберажэ, то ён паэт ці пісьменнік.

Глыбінны сэнс гэтых слоў Канстанціна Паустоўскага пацвярджаюць вершы вучаніцы 7-га класа сярэдняй школы №26 горада Гродна Вольгі Апон, сабраныя ў яе першым зборніку «Галубка». Няма сумневу ў тым, што яна на ўсё жыццё зберажэ ўражанні дзяцінства, бо яны асветлены глыбока паэтычным успрыманням свету. На мой погляд, Вольга — паэтка «ад Бога». Паэзія бурлівіць у кожным яе вершы, ды так, што амаль рэальна адчуваеш, як час ад часу яна выплескваецца з верша-формы. Так выплескваецца з посуду кіпячая вада.

Крынічка цячэ пад вярбою,
Прыкрыўшыся зялёнай травою,
На сонцы смяецца яна,
Празрыстая ажно да дна.
Бяжыць яна, поячы глебу,
Патрэбную людзям і небу.
Травінкі ніводнай яна не міне,
І радасна кветкі вітаюць яе.

Сапраўдная паэзія, як і творчасць наогул, — гэта заўсёды рэальнае пазнанне, гэта адкрыццё людзям новага, незвычайнага ў жыцці. Не можа лічыцца паэтам той, хто не пашырыў магчымасць людзям убачыць свет і саміх сябе па-новаму. Менавіта такі свет адкрываецца нам у лепшых вершах юнай паэткі. Межы паэзіі Вольгі Апон — гэта пражытае і перажытае ёю. Гэта толькі той свет, які добра ведае і адчувае аўтар. На

першы погляд можа здацца, што свет яе паэзіі абмежаваны. Але гэта не так, бо сапраўдная паэзія — гэта заўсёды канкрэтнае адлюстраванне жыцця. І толькі канкрэтнае напоўнена багаццем зместу і існавання.

Зрабіла з паперы галубачку я, —
Няхай жа красуню пабачыць зямля:
Траўка і кветкі,
Маленькія дзеткі,
Сонца і лівень,
Снежань і жнівень,
Вецер і холад,
Хлопчык і волат,
Коцік на даху.
Шчаслівага шляху!

Лічу неабходным адзначыць яшчэ адну акалічнасць: прыроднаму таленту Вольгі Апон вельмі пашанцавала на бацькоў — Івана Міхайлавіча і Ірыну Анатолеўну. Настаўнікі па адукацыі, яны своечасова разгледзелі талент дачкі і так улюбёна яго аберагаюць, як гэта могуць рабіць толькі бацькі.

Свае вершы Вольга піша на беларускай і рускай мовах, што зусім натуральна ва ўмовах білінгвізму ў сучаснай Беларусі. Аднак любы чытач заўважыць, што яе вершы, напісаныя па-беларуску, больш паэтычныя, больш насычаныя цяплым яе душы. І мне здаецца, што Вольга Апон можа выявіць сябе толькі беларускай паэткай.

Крынічка цячэ пад вярбою... Зноў і зноў перачытваю вершы Вольгі Апон. І лёгка мне, і радасна, і цепліцца ў сэрцы вялікая надзея. Бо ведаю — усе прыгожыя і вялікія рэкі пачынаюцца з крынічак.

А. Васілевіч

Рэцэнзія на спектакль

па рамане Івана Мележа «Людзі на балоце»

Колькі адценняў на яе твары, у яе рухах, паставе! Тут і пакарнасць лёсу (гэтае цалаванне з бацькамі Яўхіма і гэта дзяжа), тут і гідлівасць (адзін Бог толькі ведае, што робіцца ў яе

знямелым сэрцы ад гэтага «горка»), тут і ўвесь яе характар, уся яна сама: «Яказала табе, каб толькі па-добраму!..»

Але добра не будзе. Гэта бачыць і сама Ганна, гэта бачыць і Яўхім, бачыць гэта і ўся радня і госці... І хоць трашчыць Сарока: «Усё будзе добранько» — добра не будзе...

...Думала: век не даруе Васілю, што паверыў не ёй, а людзям паверыў. (Таму, можа, і пайшла за Яўхіма...). Думала... А як стрэлася выпадкова на прыгуменні — зразумела, што ўсё даравала, што сама ва ўсім вінавата, што ўсё сама...

— Як табе жывецца?..

І якім трапным, якім, здаецца, адзіна верным жэстам (гэта працягнутая пад струмень зерня, якое сее Васіль, безуладная зараз рука) здолела стварыць Давідовіч — Ганна — настрой і перадаць яго гледачу. Сапраўды: як табе жывецца, Васіль, з тваёй добрай працавітай Маняй?

Жывецца... Жывецца — толькі жыцця няма...

Мо каб ён хоць папракаў ці назваў яе хоць нядобрым словам... А ён за гэты час і сам усё добра зразумеў, чаму яна пакінула яго, чаму пайшла за Яўхіма. Пайшла, а ён усё роўна не забыў яе.

Сцэна праведзена тактоўна. Героям верыш, спачуваеш гэтаму цяжкаму, як каменная гара, расстанню...

І раптам — на табе! Ганна кідаецца да Васіля, Васіль да Ганны, абдымкі, пацалункі... Усё разбурана! Бо задужа...

Гэта «задужа» адчувалася і ў сцэне, калі Ганна пакідае ненавісную ёй хату Карчоў. Калі на пагрозу Яўхіма: «Заб'ю!..» адказвае пагрозай: «Пабаішся міліцыі!» Калі...

Аднак гэта ўсяго толькі думкі гледача, а яшчэ больш — чытача (і, Божа барані, ніяк не крытыка!).<...>

Рэцэнзія-водгук на мерапрыемствы, святы, фестывалі пішацца ў форме рэпартажаў. Такой рэцэнзіі ўласцівы: паслядоўны паказ ходу падзеі, панарамнае адлюстраванне таго, што адбываецца, паказваецца, хто (ці што) знаходзіцца ў цэнтры падзей, дакладна перадаецца атмасфера таго, што адбываецца. Для большага ўздзеяння на чытача (каб ён адчуў сябе удзельнікам, відавочцам) перадаюцца дэталі, па-

драбязнасці, каментарыі. Мова рэцэнзіі павінна перадаваць эмацыйную атмасферу, для чаго выкарыстоўваюцца сродкі моўнай выразнасці (экспрэсіўная лексіка, рытарычныя звароты, пытанні, інверсійнасць, градацыя і г.д.).

XII фестываль нацыянальнага фальклору ў Гародні

З самай раніцы можна было заўважыць нейкі незвычайны рух на двары, які чуўся праз рыпенне старой брамы і рэзкі пошум апошніх лістоў на халодных дрэвах. Гэта святыя Дзяды завіталі на асяніны, каб паглядзець, як мы жывём, якімі справамі займаемся. А мы хаты прыбралі, ручнікі белыя павесілі і чакаем усіх: і маці, і бацьку, і братоў, і сясцёр, і старых, і немаўлят, і сваякоў, і людзей чужых, незнаёмых.

25 лістапада адчыніліся дзверы гарадзенскага ГДК для ўдзельнікаў і гасцей XII гарадскога фестывалю нацыянальнага фальклору. Свята праходзіла пад знаёмым знакам беларускай валошкі з некалькімі рознакаляровымі пялёсткамі, што ўвасабляюць высокую мастацкую культуру палякаў, украінцаў, літоўцаў і іншых нацыянальных суполак.

Пачаўся святочны вечар з песні ў выкананні гурта медыцынскага ўніверсітэта. Гучныя і чыстыя галасы сышліся разам, здавалася, каб заклікаць да агляду багатай спадчыны, што засталася ад тых, хто сышоў з зямных пуцявінаў. Мудрыя прадзеды, дапамажыце дайсці да векавечных крыніц, перадайце нам ваш розум, дух, традыцыі і досвед, каб дзеці нашы не заблудзілі...

На фестывальнай сцэне тварылі святочную атмасферу некалькі пакаленняў выканаўцаў. Непасрэднасць выхаванцаў дзіцячых садкоў удала спалучалася з энергіяй маладосці школьнікаў, студэнтаў і спакоем фальклорных калектываў старэйшых.

Фестываль ахапіў амаль усё шырокае кола каляндарных і сямейных свят і абрадаў беларусаў. На сцэне былі рэпрэзентаваны звычаі і рытуалы не толькі галоўных традыцыйных Купалля, Вялікадня, Масленіцы, але і ўпершыню паказаных уваходзінаў у новую хату, адпраўкі ў войска, дня рыбака і некаторых іншых. Арганізатары зладзілі праграму такім чынам, што можна прасачыць поўную адпаведнасць заяўленых нумароў каляндарнаму

(вясна — лета — восень — зіма), а таксама сямейна-бытавому (ад нараджэння да смерці) цыклам жыцця селяніна.

Абрадава-святочны марафон пачынаўся з веснавога перыяду земляробчага года беларусаў. Тыповыя напевы вяснянак, агучаных вучнямі школы №3 з музычным ухілам, вылучаліся самабытнасцю і ўстойлівасцю выканання. Разам з тым, гэта было прыгожае песенна-танцавальнае карагоднае дзеянне. Разнастайна інсцэнаваны быў «Першы дзень Вялікадня» 27-й школай з песнямі, скокамі, гульнямі, біццём і качаннем пафарбаваных яек. Старажытнае татэмнае свята пакланення «мядзведзюхну-бацюхну», урачыстую сустрэчу яго па-сля доўгага зімовага сну паказалі выхаванцы дзіцячага садка №78. Камаедзіца ў такой інтэрпрэтацыі пакарыла высокім узроўнем мастацкасці, бязмежнай павагай да найбольш паважанага члена роду, абагаўленнем святой сакральнай істоты.

Свята летняга сонцавароту, вядомае пад назвай Купалле, — самае маляўнічае па колькасці прыгожых язычніцкіх звычаяў. Дакрануцца да яго дахрысціянскай сутнасці паспрабавалі гурты з 12-й, 18-й, 36-й школ, аграрнага ўніверсітэта. Скокі праз купальскія вогнішчы, пусканне зёлкавых вяноў на ваду, пошукі кветкі-папараці, песні, карагоды, варажба — усё гэта стварыла на сцэне атмасферу прыгажосці, свету, радасці жыцця, аптымізму. «Жніво», паказанае фальклорна-інструментальным ансамблем каледжа мастацтваў «Каханачка», не вылучалася пэўнымі абрадавымі цырымоніямі, аднак запомнілася глядачам працяжнымі мінорнымі напевамі працы.

Каляда старэйшай групы эксперыментальнага тэатра-студыі «Луна ў студні» гімназіі №5, якая «прыехала вечарам на маляваным вазочку, на белым кані, прынесла дудачку ў рэшаце, сама села на куце ля куцці», стала найбольш вясёлай, тэатралізаванай, камедыйнай часткай святочнага вечара. Казка-жарт «Цуды на Каляды» ў іх выкананні атрымала высокую ацэнку ажно ў дзвюх намінацыях: за абрадавы танец і акцёрскае майстэрства. «Крывыя вечары» скончыліся жаніцьбай Цярэшкі сіламі мастацкага калектыву 28-й школы.

Цэлюю музычна-тэатралізаваную дзею, прыгожа аздобленую скокамі і музыкай, уявіў сабой абрад уваходзінаў у новую хату, рэпрэзентаваны калектывам школы-інтэрната для дзяцей з парушаным зрокам. Выканаўцы пускалі ката, каб лавіў мышэй і саграваў новую хату, улагоджвалі і частавалі дамавіка, каб вартаваў яе ад пажараў і бяды, прытоптвалі ходнікі, каб было весела ад скокаў і гульняў.

Некалькі гадзін запар удзельнікі фестывалю гукалі вясну, сустракалі валачобнікаў, працавалі на жніве, адпраўлялі ў войска, віталі Купалку, жанілі Цярэшку, калыхалі немаўля, частавалі калядную казу і рабілі шмат што іншае дзеля таго, каб фальклорная стыхія калектыўнай творчасці нарадзіла святочны стан душы, уцягнула чалавека ў атмосферу свята і ператварыла яго з глядача ва ўдзельніка.

XII фестываль нацыянальнага фальклору паказаў, што ёсць усе падставы сцвярджаць, што старажытная Гародня хутка стане найбуйнейшым фальклорным цэнтрам Беларусі. І тады памяць наша не згасне, асвятляючы шлях наступнікам. Будзем верыць, як верылі святыя Дзяды: людзі не знікаюць бяследна, душы іх жывуць у нашчадках. І зімой напярэдадні Масленкі, і вясной на Радаўніцу, і летам перад Сёмухаю, і восенню на Асяніны, як адвеку ў нашым краі, мы прыбярэм хату і падвор'е, памыемся ў лазні, прыгатуем святочную вячэру, на якую запросім сваякоў і суседзяў, і, паводле звычаю, ад кожнай стравы ўрачыста адкладзем дзядам.

Надзея Чукічова, Гародня

Заданне:

1. Уважліва прачытайце тэкст, карыстаючыся патрабаваннямі да напісання рэцэнзіі (у жанры рэпартажа), прааналізуйце яго.

2. Ці перададзена аўтарам атмосфера свята?

3. Ці атрымалі вы дакладнае ўяўленне пра тое, што адбылася на фестывалі?

4. Ці можаце вы сказаць, што адчулі сябе ўдзельнікам свята? Абгрунтуйце свой адказ.

Рэцэнзіі пішуцца не толькі на мастацкія творы, але і на сачыненні-разважанні, навуковыя артыкулы, на кіна- і тэлефільмы, тэатральныя спектаклі і інш.

Прапануем вашай увазе памятку па напісанні рэцэнзіі таго жа кшталту.

Як ацэньваць сачыненне-разважанне, вусны адказ

1. Ці раскрыта ў сачыненні (адказе) тэма?
2. Ці ёсць у працы адступленні ад тэмы, тое, пра што можна не пісаць ці гаварыць?
3. На што варта было звярнуць больш увагі?
4. Якая асноўная думка працы? Ці раскрыта яна?
5. Што спадабалася і што не спадабалася ў доказах, аргументацыі?
6. Высновы і прапановы.
7. Агульная ацэнка працы.

Як глядзець і ацэньваць спектакль

1. Аўтар. Назва п'есы. Жанр.
2. Як увасоблена рэжысёрам задума аўтара (сцэнарыста)?
3. Пра што расказала п'еса (фабула)? Ці ўдалося ў спектаклі выявіць канфлікт?
4. Як удалося акцёрам увасобіць вобразы п'есы?
5. Як працавалі на выяўленне праблемы п'есы сцэнічныя сродкі (г.зн. касцюмы, дэкарацыі, музыка, дэталі-сімвалы)?
6. Вашы асабістыя ўражанні ад прагледжанага спектакля.

Заданні:

1. З хрэстаматыі па гісторыі беларускага тэатра і драматургіі (Т. 3. Мінск, 2000) выберыце некалькі рэцэнзій (напрыклад, А. Васілевіч «Ганна, Ганна» (на спектакль па «Людзях на балоце» Івана Мележа), Н. Крывашэвай «Матчына душа» (на п'есу Янкі Купалы «Раскіданае гняздо») або іншыя.

2. Карыстаючыся вышэй прыведзенай памяткай, зрабіце аналіз гэтых рэцэнзій.

3. Напішыце рэцэнзію на твор або зборнік на ваш выбар.

ЗМЕСТ

Дарагія дзесяцікласнікі!	3
Тэкст і яго асаблівасці	4
I. Мастацкі тэкст	5
II. Прэцэдэнтны тэкст	11
III. Цытаванне	13
Інтэрпрэтацыя як тлумачэнне літаратурнага твора	15
Праца над мовай мастацкага твора як сродак глыбокага спасціжэння літаратуры	20
I. Асаблівасці мастацкай мовы	20
II. Гукапіс. Паэтычная фанетыка	21
III. Паэтычныя фігуры	24
IV. Паэтычныя тропы	26
V. Сінтаксічная арганізацыя мастацкай мовы	29
Эсэ	34
I. Асаблівасці эсэ	34
II. Віды эсэ	34
III. Асноўныя патрабаванні да стварэння эсэ	35
IV. Матэрыял для назірання і абмеркавання	36
Водгук	50
Патрабаванні і парады да напісання водгуку	51
Матэрыял для назірання і абмеркавання	53
Рэцэнзія	70
Патрабаванні і парады да напісання рэцэнзій	70
Матэрыял для назірання і абмеркавання	79